

К-55

АНВАР ҚОДИРОВ

СИЁСАТ ФАЛСАФАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Анвар ҚОДИРОВ

СИЁСАТ ФАЛСАФАСИ

ТОШКЕНТ - 2005

Тошкент Давлат юридик институти Ўқув-услугий Кенгаши мажлисининг 2005 йил 25 феврал 6-сонли баённомаси билан тасдиқланган ва нашрга тавсия этилган.

Анвар Қодиров. Сиёсат фалсафаси.
Монография. -Т.: ТДЮИ. 2005. –124 бет.

Мазкур рисола сиёсат ходисасининг фалсафий хусусиятларини илмий таҳлил қилишга бағишланган бўлиб, унда сиёсатнинг генезиси, тарихий эволюцияси, ижтимоий ҳаётни ташкил этиш ва бошқаришдаги ўрни ва мавқеини ҳолисона ёритишга қаратилган.

Рисола давлат қурилиши ва бошқаруви, демократик институтларни шакллантириш ва хавфсизлик муаммолари билан кизиқувчи кенг китобхонлар оммасига оммасига ҳамда илмий тадқиқотчилар ва олийгоҳ талабалари учун мўлжалланган.

© А.Қодиров.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2005 йил.

КИРИШ

Ақлсизларни бошкариш учун
катта ақл шарт эмас, саводсизларга
хукмронлик қилиш учун эса катта
билимнинг кераги бўлмас.

Эстебэн де Эсмир

Табиатнинг энг олий мўъжизаси бўлмиш инсон ва жамият янги минг йилликка қадам қўйди. Инсон ва жамият тарихан босиб ўтилган тараққиёт йўлини, спиралсимон ривожланишини натижаларини фалсафий таҳлил қилишга уриниши – табиийдир. Зеро келажак ўтмишсиз, тарихий хотирасиз мавжуд бўла олмайди. Инсоният милоддан кейинги икки минг йиллик тарихи давомида афсонавий, ғайри ақлий ютуқларга эришди, шунинг билан бирга инсон моҳиятига зид бўлган иллатлардан қутула олмади. Бундай иллатлар жумласига диний, миллий ва ирқий фарқланишга мойиллик, бу фарқларни кескинлаштиришга уриниш қабиладир киради.

Кўҳна ва навқирон фалсафий тафаккур нуктаи-назаридан ёндашилганда ҳазрат инсон планетанинг ноёб мавжудотидир. У қаерда яшамасин, қайси сиёсий тартибга, диний эътиқод, ирқий ва миллий бирликка мансуб бўлмасин қоинотга, хусусан табиатга нисбатан танҳодир. Инсон ўз моҳиятига кўра бўлинишга эмас, балки кўпроқ интеграциялашувга, бирлашишга, ҳамжиҳатликка мойил бўлган мавжудотдир. Буни унга табиат томонидан инъом этилган ақл, онг, тафаккур тақозо этади. Бу ҳақда бугун – ҳудудий, диний, миллий ва сиёсий низолар авж олаётган кунларда фалсафий мушоҳада юритиш бениҳоят ўринлидир. Сизга тақдим этилаётган мазкур рисолада ижтимоий ҳаётнинг жило-вини ташкил этувчи ижтимоий ҳодиса – сиёсат, унинг келиб чиқиши, шаклланиши ва инсон фаолиятининг турли жабҳаларида намоён бўлиш хусусиятлари ҳақида фалсафий мушоҳада юритилади. Фақат фалсафагина ўта қалтис ва нозик бўлган ҳодиса – сиёсат ҳақида илмий тасаввур бера олади. Бунинг сабаби – фалсафани азалий холис тафаккур услуби эканлиги, қундалик, ўткинчи сиёсатдан ва сиёсий ҳокимият манфаатларидан холи мулоҳаза юрита олиш қобилиятидир.

Сиёсат фалсафаси собиқ мустабид тизим ҳукмронлик қилган даврда бу қанчалик ғайри табиий кўринмасин сиёсат ва мафқуранинг қўғирчоғига айлантирилган эди. Тан олиш жоизки мустабид сиёсий тизимни парчаланишида шўро даври файласуфларининг ҳам “ҳиссаси” бор. Носамимий фалсафий тафаккур юритиш шўролар сиёсий кемасини жаҳон океанида коррозия оқибатида ҳалок бўлишига файласуфлар ҳам дахлдордир.

Бугун биз мутлақо янги даврда яшаямиз. Мустақиллик – бу факат иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий ҳаёт мустақиллиги эмасдир. Мустақиллик – бу биринчи навбатда илмий тафаккур мустақиллиги. Маддохлик, мавжуд сиёсий ҳокимиятни мақташ – мустақил илмий тафаккурга зиддир, у ўтиш даврининг ғўр мевасидир. Бугун халқ демократиянинг соф, ҳаётбахш ҳавосини симиришга эҳтиёж сезмоқда, миллатимизнинг асрий орзуси ушалапти.

Бу вазиятда халқимизнинг сиёсий онгини ва сиёсий маданиятини ривожлантиришга ҳисса қўшиш ҳар бир зиёлининг бурчидир. Сиёсат фалсафаси айнан шу эҳтиёжлар заминида бугунги кун тартибига чиқди.

У Ғарб илмий тафаккурида мана неча асрдан буён ривожланиб келмоқда, Ғарб давлатларининг ички ва ташқи сиёсатини илмий дастур билан таъминламоқда. Унинг натижаси ҳаммага аён – тараққий этган давлатларнинг халқаро мавқеини мустаҳкамланишида фалсафа илмининг таъсири салмоқлидир. Оддий бир мисол – кибернетика, информация назарияси, робототехника, самиотека ҳақидаги илк ғоялар дастлаб неопозитивизм, экзистенциализм, психоллингвистика, психо-анализ, феноменология ва ҳ.к. Ғарб фалсафасида пайдо бўлди.

Сиёсат фалсафасидан ва сиёсий фандан ҳозирги замон пешқадам технологиясига кўприк мавжуд. Чунки сиёсат кенг маънода бошқариш воситасидир.

Жамиятни, давлатни мохирона бошқариш тараққиёт гаровидир. Сиёсат фани шу маънода жамиятни равнақини таъминловчи илмий восита ҳисобланади.

Сиёсат фалсафасининг муҳим хусусияти унинг ижтимоий воқеликни инсон тафаккури бир неча минг йиллик тараққиёти натижасида сиёсат соҳасида тўплаган билимлар, кашф этган принциплар ва қонуниятлар асосида таҳлил этишида намоён бўлади. Сиёсат фал-

сафаси ана шу маънода муайян хронометрик ўлчовлар бўлмиш макон ва вақтда уларнинг аниқ талабларига боғлиқ бўлмаган ҳолда сиёсий реаллик ҳақида ҳолис фикрни шакллантиради.

Демак, сиёсат фалсафаси ўз моҳияти, мақсад ва вазифаларига кўра асосий илмий қоида бўлмиш объективлик; яъни ҳолислик принципига бўйсунди. Бу, ўз навбатида, инсонни ўраб турувчи объектив реаллик ҳақида объектив ҳақиқатга эга бўлиши демакдир.

Фан объектив ҳақиқатга асосланади. Агар сиёсат фалсафаси фан мавқеига даъвогар бўлса, у ҳам мазкур талабга бўйсунити шарт. Афсуски, собиқ Иттифок даврида барча ижтимоий фанлар, жумладан, сиёсат ва унинг қонуниятлари ҳақидаги фан – политология ҳам у ёки бу даражада, у ёки бу йўсинда мавжуд давлат сиёсати ва мафкуравий талабларига, аниқроғи, инжиқликларига бўйсунитишга мажбур бўлиб келди.

Нафақат политологиянинг, балки барча ижтимоий фанларнинг тарихий фожиаси ҳам ана шунда: улар ҳукмрон давлат тартибининг исканжасидан чиқа олмадилар, объектив ҳақиқатни акс эттириш баҳтига муяссар бўла олмадилар. Натижада воқелик ҳақидаги кечаги “ижтимоий фикр” бутун кераксиз, қадрсиз ашёга айланди. Собиқ шўролар даврига оид ижтимоий фикрнинг тақдири ана шундай фожа билан тугади. Бу фожадан ўз вақтида ва тўғри хулоса чиқариб олиш давр тақозосидир.

Оллоҳга шукроналар бўлсинки, фан, илм ҳамда ижтимоий фикр мустақиллик шарофати билан яна ўзининг эски ўзанини топди. Объектив ҳақиқатга ташна илм мухлисларининг қақраган лабларига унинг ҳаётбахш томчилари етиб бормоқда, ҳолис билимга чанқоқ халқимиз ундан баҳраманд бўлмоқда.

Мазкур китоб ҳам айнан ана шу эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган бўлиб, унда сиёсат, унинг намоён бўлиш шакллари ва хусусиятлари ҳақида фалсафий мулоҳаза юритишга ҳаракат қилинди, қатор туркум муаммолар таҳлил этилди.

Китобда сиёсат ижтимоий ҳаётнинг, жумладан шахснинг маданийлашуви билан алоқада ва ижтимоийлашув ходисаси мисолида таҳлил этилади. Иккинчидан, сиёсатни давлат ва ҳокимиятдан фарқлаш ғояси илгари сурилади. Сиёсатга оид мавжуд манбаларда сиёсат давлат ва ҳокимиятга бўйсундирилган ҳолда қаралади. Бизнинг наза-

римизда, бу мутлақо нотўғри ва зарарли тамойилдир. Тўғри, давлат – сиёсий тизимнинг муҳим бўғини, муайян сиёсатсиз давлатни тасаввур этиш қийин, сиёсат ва давлат бир-бирига жуда яқин ходисалардир. Бироқ улар табиатан айнан бир нарса ёки ходиса эмас. Бу масала ҳам фалсафий таҳлил этилади.

Давлат ва ҳокимият тарихда зўрлик воситаси ва аппарати бўлиб келди. Сиёсат эса, фикримизча, зўрликни фақат бир таркибий элемент тарзидагина ўз ичига олади. Сиёсат таркибидаги етакчи элемент назаримизда, зўрлик эмас, балки ахлоқдир. Ана шу маънода ҳуқуқий, демократик давлатни барпо этиш деганда, фақат ҳуқуқий маданиятни яратиш эмас, балки, биринчи галда, ахлоқий маданиятни, маънавиятни юксалтириш тушунилмоғи лозим. Ҳуқуқий маданият ахлоқий маданият асосидагина юзага келади. Ахлоқ бор жойда қонунга итоаткорлик ҳам, ҳурмат ҳам, пировардида эса ҳуқуқий маданиятни шакллантириш учун шароит ҳам юзага келади. Чунки ҳуқуқ ва ахлоқ ўзаро узвий боғлиқ ходисалардир. Тарихан эса ахлоқ ҳуқуқнинг ибтидосидир. Сиёсат фалсафаси ҳокимият, унинг таркиби ва функцияларини таҳлил қилиш орқали мазкур ходисаларнинг ички “анатомиясини” ойдинлаштиради, зўрликни ахлоқнинг антиподи деб қарайди. Бу демократиядек муҳим сиёсий ходисанинг ҳам асосий талабидир. Ҳақиқий демократия ҳар қандай кўринишдаги зўрликни истисно этади. Демократик сайловлар эҳтиёжи шарқона рухият (менталитет), кўппартиявийлик, сайлов системасида миллий ва умуминсоний жиҳатлар муносабатини фалсафий жиҳатдан тадқиқ этиш сиёсатнинг нафақат давлат билан, балки, биринчи навбатда, кишиларнинг маънавияти, рухияти ва онги билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Китобда мазкур масалага ҳам алоҳида эътибор берилади.

Сиёсат хусусида гап кетганда, унинг амалий ва назарий кўринишларини назардан четда қолдирмаслик лозим. Ҳар қандай давлат ўзининг ички ва ташқи сиёсатини юритишда ва жамиятни бошқаришда муқаррар равишда муайян сиёсий парадигма (дастур) ёки моделга асосланади. Муайян сиёсий назариясиз эса амалий сиёсат илмий асосга эга бўла олмайди. Шу боис назария ва сиёсий экспертизани диалектик бирликда олиб қараш, сиёсий назариянинг прогностик ва футурологик имкониятларидан унумли фойдалана билиш амалий сиёсат самарадорлигининг муҳим шартларидан биридир.

Ҳозирги замон сиёсатининг муҳим хусусиятларидан бири – унинг глобал сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқлигидир. Ҳозир ҳеч бир давлат ўз ички ва ташқи сиёсатини юритишда глобал сиёсий жараёнларни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Чунки жаҳонда XX аср охирига келиб конфронтация (карама-қарши туриш) эмас, консэнсус, ҳамкорлик тамойиллари ва интеграция жараёнларининг ривожланиши кузатилмоқда. Ушбу вазият билан ҳисоблашмаслик ҳар қандай давлат учун ҳалокатли оқибатларга олиб келади. Умуминсоний сиёсий қадриятларнинг устунлиги демократик тараққиёт йўлини танлаган ҳар бир давлат учун асосий хусусиятдир.

Шу билан бирга, ҳар бир давлат учун амалий сиёсат бобида миллий хавфсизлигини, ўзлигини, ҳудудий бирлигини ва конституциявий тартибини сақлаб қолиш муҳим ҳаётий вазифалардир. Китобда ушбу масалаларга ҳам алоҳида ўрин берилади.

Китоб Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги Академиясида 1999 йилда чекланган миқдорда нашр қилинган эди. Мазкур китобга нафақат файласуфларнинг, балки ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар, тарихчилар, давлат қурилиши ва бошқаруви муаммолари билан қизиқувчиларнинг эҳтиёжи мавжудлиги, бир сўз билан айтганда, китобга талаб ортганлигини ҳисобга олиб, уни айрим ғоялар билан тўлдирилган ҳолда қайта ишлаб иккинчи нашрга тайёрланди.

Мазкур китобнинг муҳим жиҳати унинг политологияга оид мавжуд дарсликлардан, сиёсатшуносликка оид лавҳалар ва мақолалар тўпламларидан муаммоларнинг доираси жиҳатидан фарқ қилишидир. Унда мавжуд собиқ шўро даврига оид материаллардан ташқари, ҳозирги сиёсатга доир маълумотлар, шунингдек, Ғарб давлатлари етакчи сиёсатшуносларининг қимматли тадқиқотларидан ҳам фойдаланилди. Ўзбек тилида бундай асар аввал яратилмаганлиги учун, шубҳасиз, у бир қатор камчиликлардан ҳам холи эмас. Шунинг учун муаллиф китоб юзасидан билдирилиши мумкин бўлган танқидий фикр, баҳо ва мулоҳазаларни миннатдорлик билан қабул қилади ва улар келажакда ўзбек сиёсатшунослигининг тараққиётига ёрдам беради, деб ҳисоблайди.

I боб. СИЁСАТ – ИЖТИМОЙ ҲОДИСА

1-§. Сиёсат, унинг моҳияти ва тузилиши

Сиёсатнинг моҳияти, тузилиши ва функцияларини билмасдан туриб, у ҳақда гапириш мантиққа зиддир. Сиёсатнинг моҳиятини билиш, унинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятларини билишга асосланади. Сиёсат ўз табиатига кўра ўта динамик, яъни ҳаракатчан ижтимоий ҳодисадир. Бу унинг ижтимоий ҳаётни кўзгу каби акс эттиришида намоён бўлади. Бироқ сиёсат воқеликни пассив эмас, балки фаол акс эттиради. Сиёсат воситасида ижтимоий воқелик муайян тартибга солинади, бошқарилади ва унинг ривожланиши маълум мақсадлар томон йўналтирилади. Шунинг учун сиёсатнинг моҳиятини, табиатини, тузилиши ва вазифаларини билиш жуда муҳимдир. Бироқ бу масала кўпчилик ўйлаганидек осон эмас, балки ўта мушкул ва қийин муаммодир. Сиёсат ҳақидаги илк тасаввурларни ўрганмай туриб, унинг ҳозирги киёфасини тўғри англаш мумкин эмас.

Хўш, у ҳолда сиёсат нима, деган савол туғилади.

Сиёсат ҳақида илк бор илмий асар юнон мутафаккири Афлотун (Платон), унинг шогирди Арасту (Аристотель), Геродот фикрлари, Шарқда эса Ажам давлатининг мафкураси бўлмиш зардуштийлик акс этган манбаларнинг ғояларидан тортиб, Ўрхун-Энасой ёзувлари, “Қутадғу-билик”, “Девону лугатит турк”, “Темур тузуклари”, “Бобурнома” ва бошқа манбаларда сиёсат, давлат, ҳокимият мавзуси баён этилган бўлишига қарамай, сиёсатнинг ўзи нима, унинг жисми (субстрати) борми, деган саволларга аниқ жавоб берилмаган¹. Ғарбда эса политологиянинг атоқли вакиллари – Николло Макиавелли, Монтень, Монтескьё, Гизо, Локк, Гегель, М.Вебер ва бошқаларнинг асарларида сиёсат ҳақида, унинг намоён бўлиш шакллари ва хусусиятлари тўғрисида кўп фикрлар учрайди. Бироқ ҳеч бир тадқиқотчи сиёсатнинг ички “анатомияси”, фалсафий тил билан айтганда, “субстанция”си ҳақида изчил ва тугал фикр билдирмаган.

XX аср сиёсатшунос олимлари эса сиёсатнинг табиати, ички тузилиши хусусида хилма-хил, баъзан эса бутунлай карама-қарши

¹ Масалан, қаранг: Низомулмулк. Сиёсатнома. – Т., 1997.

фикрларни билдирмокдалар. Масалан, немис олими Макс Вебер, гарчи у сиёсатнинг вазифалари хусусида классик назария яратган бўлса-да, сиёсатнинг табиати масаласида бирмунча таркок фикрларни айтган. Ўзининг машхур “Ижтимоий ва иқтисодий ташкилот назарияси” рисоласида у сиёсатнинг ички табиатини кўрсатиш учун маъмурий ва ҳудудий омилларни “асос” қилиб олади¹. АҚШ олими Ласуэлл эса М.Вебер фикрига якин мулоҳазани билдиради. У сиёсат деганда, тадбиркорлик билан боғлиқ бўлган бирон-бир ташкилоти ёки касаба уюшмасининг фаолиятини тушунади². Инглиз тадқиқотчилари Ж.Понтон ва П.Жилл эса сиёсат деганда, кишилар томонидан ташқи оламни англаш ва изоҳлаш учун ишлатиладиган назарияни тушунадилар³. Бирмунча қатъий фикрни немис тадқиқотчиси М.Хеттих билдиради. Унинг фикрича, сиёсат ўзининг экзистенциясига эга эмас. Сиёсат фақат тафаккур, сўзлаш ва хатти-ҳаракат қилиш учунгина мавжуддир⁴.

У ҳолда сиёсатнинг ўзи нима, деган саволга қайта-қайта мурожаат этишга мажбур бўламиз. Политологияга оид ўқув қўлланмаларида сиёсатга таъриф берилганда, уни икки босқичда олиб қарашга даъват этилади⁵. Сиёсатни тор ва кенг маънода тушуниш ўқув-методик жиҳатдан қулай ва маъқул бўлса-да, сиёсат ҳодисасининг илмий-фалсафий таҳлили учун қониқарли эмас. Гап шундаки, сиёсат кенг ва тор, илмий ва ноилмий, эмпирик ва назарий тушунилишидан қатъий назар, у индивидуал, яъни якка табиатга эга ҳодисадир.

Ўз-ўзидан сиёсатнинг тузилишини билиш нима учун керак, деган савол туғилади. Бизнингча, сиёсатнинг табиатини ва тузилишини билиш, унинг вазифасини тўғри англаш учун ҳам бениҳоя муҳим талабдир. Мамлакатимиз бир ижтимоий тузумдан бутунлай бошқа сиёсий тартибга ўтиш жараёнида бўлган бугунги кунда сиёсатнинг асл моҳиятини англаш кишилар учун, айниқса жамиятнинг барқарорлашуви ва илгарилама ҳаракати учун ғоятда зарур эҳтиёждир. Зеро бу даврда омманинг сиёсат билан қизиқиши тобора ортиб боради. Бундай ўтиш даврларида сиёсий масалага, сиёсий ҳодисаларга бефарқ

¹ Қаранг: М. Weber. The theory of social and economic organization. – New York, 1947. – P. 154.

² Қаранг: Lasswell H.D., Kaplan A. Power and Society. – New Haven, 1950.

³ Қаранг: Ponton G., Gill P. Introduction to politics. – Oxford, 1982. XII. – P.262.

⁴ Қаранг: Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft. – Darmstadt, 1980.

⁵ Қаранг: Политология асослари. – Т., 1992.

одам деярли бўлмайди. Чунки бу давр ҳар бир фуқаронинг тақдирини белгиловчи ҳодисаларни юзага келтиради. Шунинг учун сиёсий ҳодисаларга оддий деҳқондан тортиб зиёлиларгача ҳамма бирдай қизиқади.

Кўп кишилар сиёсий ҳодисаларни, бинобарин, сиёсатни нотўғри тушунадилар ва талкин этадилар. Натижада ижтимоий тараққиётда, янгича жамият қуриш ишида нотўғри ҳолатлар, вазиятлар юзага келади. Сиёсий онг ва сиёсий маданият сиёсатни тўғри тушунилмасдан шакллана олмайди. Шу боис сиёсатнинг моҳиятини билиш ундан унумли фойдаланишнинг кучли омилдир.

Сиёсатни айрим тадқиқотчилар ҳатто санъат даражасига кўтарадилар. Масалан, таникли немис олими Арнольд Бергиштрессер, сиёсатни кишиларга раҳбарлик қилиш санъатининг олий кўриниши сифатида баҳолашади, унинг ватандоши Пауль Ноак эса сиёсатга кишиларни асосий ишларга жалб этиш санъати деб қарайди.

Бизнингча, сиёсат ўта жўшқин ҳодисадир. Уни муайян ҳолатда қараб бўлмайди. Шу маънода француз тадқиқотчиси Ж.Бюрдонинг “сиёсат ўзини суратга олишга имкон бермайди”, деган фикрига қўшилиш мумкин. Дарҳақиқат, сиёсат инсон ҳаётининг ҳар бир дақиқаси билан боғлиқ ҳодисадир. Унинг ўзгарувчанлиги инсонни ўраб турувчи “имиллаган” ижтимоий воқеаларнинг ўзгарувчанлигидан келиб чиқади. Турғун ҳолатдаги сиёсат ҳақида фақат ўтмишга нисбатан гапириш мумкин, чунки ўтмиш ўзгармайди. Ўтмишдаги сиёсат албатта ўз изини қолдиради.

Сиёсатнинг муҳим хусусияти шундаки, ҳозирги сиёсат ўтмиш сиёсатга баҳо беради. Бундай баҳо жамиятнинг ҳозирги ҳолати нуқтаи-назаридан берилади. Бу бир қатор келишмовчиликларни келтириб чиқаради, бунинг натижасида жамият сиёсий ҳаётида зиддиятли ҳолатлар юз беради. Бунинг ёрқин мисоли сифатида собиқ совет тузуми даврида юзага келган сиёсатга ҳозирги давр сиёсати нуқтаи-назаридан ёндашиш ва баҳо бериш ҳодисасини келтириш мумкин. “Коллективлаштириш”, “саноатлаштириш”, “саводсизликка қарши кураш” каби сиёсатлар ўз даври учун, ҳукмрон социалистик мафкура учун табиий ҳол эди. Бундан ўша давр сиёсатини оқлашга уриниш бўляпти, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Сиёсат фалсафий тушуниладиган макон ва вақтнинг диалектик бирлиги нуқтаи-наза-

ридан ва ўтмиш социал воқелик қонуниятлари билан боғланган ҳолда қаралмоғи лозим. Бундай методология ўтмишга тўғри, ҳолисона ёндашишни ва баҳолашни таъминлайди, жамиятни кейинги пайтда авж олган бир томонлама қоралаш ёки оқлаш қасалидан озод қилади. Шу нуқтаи-назардан ёндашиладиган бўлса, сиёсат ижтимоий-тарихий ҳодиса эканлиги, тарихий жараённинг ҳар бир дақиқаси уни тақозо этганлиги равшан бўлади¹.

Сиёсатнинг таркибига нафакат мавжуд ижтимоий воқеликнинг, балки муайян ижтимоий воқеликдан бирмунча узоқ ёки қўшни бўлган ижтимоий воқеликнинг инъикоси ҳам қиради. Чунки сиёсат локал, яъни маҳаллий ижтимоий воқелик қонуниятларини қанчалик чуқур акс эттирса, мавжуд воқеликдан ташқарида турувчи сиёсий воқеликнинг қонуниятларини ҳам шунчалик аниқ акс эттиради. Бу сиёсатда фалсафий тушуниладиган ички ва ташқи, бевосита ва билвосита алоқаларнинг алоҳидалик, яққалик ва умумийлик диалектикасининг қонуний равишда акс этишини англатади.

Сўнгги пайтларда, биз марксча-ленинча фалсафани, унинг методологиясини аллақачон тарих ахлатхонасига улоқтирдик, бугун биз тасаввуф фалсафаси, ҳаёт фалсафаси, муроса фалсафаси ва бошқа фалсафалар томон юз бурдик, деган фикрлар кўп айтиляпти. Бизнингча, марксча-ленинча фалсафадан, унинг диалектик ва тарихий материализмдан юз ўгирган бўлсак-да, мазкур фалсафа заминида ётган тарихий-илмий билимлар, фан методологияси ва мантиғидан юз ўгира олмаймиз. Чунки марксча-ленинча фалсафанинг мафкуравий ва сиёсий қобиғи остида инсоният илмий тафаккурининг ривожланиши давомида тўпланган илмий билимлар мажмуаси ётибди. Муқояса қилиб айтганда, “бургага аччиқ қилиб кўрпани қуйдирсак”, жоҳиллик ботқоғига ботамиз. Шу нарса аниқки, на тасаввуф фалсафаси ёки тариқати, на сўфизм фалсафаси, унинг ортодоксал ва ноортодоксал, борингки, илмий методологияси диалектик ва тарихий материализм таркибидаги илмий билимлар мантиғи ва методологиясининг ўрнини боса олмайди. Биз марксизмни тиклаш ёки неомарксизмни яратиш керак, деган фикрдан буткул йироқмиз. Бу ўринда гап марксизмга мутлақо алоқаси бўлмаган Аристотель, Форобий, Бэкон, Гоббс, Локк,

¹ Қаранг: Мустақиллик, демократия ва эркинлик. – Т., 1994.

Гегель, Кант ва бошқа мутафаккирларнинг номлари билан боғлиқ илмий билимлар мантиғи ва методологияси ҳақида бормоқда.

Сиёсатнинг табиати масаласига қайтсак, сиёсат таркиби ижтимоий-тарихий воқеликнинг объектив диалектикасини, ички ва ташқи, бевосита ва билвосита алоқалар, яккалик, алоҳидалик ва умумийликнинг ўзаро таъсирини доимо ўзида акс эттиради. Худди шунинг учун сиёсатни об-ҳавога қиёслайдилар. Сиёсий вазият жамиятда худди об-ҳаво каби доимо ўзгариб туради. Кимки буни ҳисобга олмаса, адашади. Масалан, бугун ёмғир ёғса, соябонга эҳтиёж туғилади; эртага чарақлаб қуёш чикса, иссиқ бўлса, бундай ҳимоя воситасига эҳтиёж бўлмаслиги мумкин. Сиёсат ҳам жамият, муайян социал организм томирининг уришини ўзида акс эттиради. Агар сиёсат ижтимоий ҳаёт суръатини билмаса, ундан ташқарида қолса, бундай сиёсат жамиятдан бегоналашади, жамият аъзолари бундай сиёсатдан юз ўтирадилар.

Сиёсатнинг ички ва ташқи элементлари муштараклиги муаммосига келсак, у қуйидаги шаклда намоён бўлади. Сиёсат, ўз табиатига кўра, моддий эмас, балки ғоявий ҳодиса бўлганлиги сабабли, ички тузилиши нуқтаи-назаридан шахс, жамият, давлат ёки бирон-бир ижтимоий гуруҳ, синф, ташкилотнинг эҳтиёжлари, манфаат ва мақсадларини акс эттиради. Шахс ва жамият эҳтиёжи, манфаати ва мақсадларисиз муайян сиёсат вужудга келмайди. Шунинг учун сиёсатнинг ички “анатомияси” муайян эҳтиёж, манфаат ва мақсадларга асосланган. Бу сиёсатнинг ички таркибини ташкил этади.

Сиёсатнинг ташқи қиёфаси ҳамма вақт ҳам унинг ички таркибига мос келавермайди. Бунинг боиси шундаки, сиёсий манфаат ва сиёсий мақсад ҳамма вақт ҳам ижтимоий воқеликни ошқора акс эттирмайди. Буни фаҳмламаслик сиёсий лақмаликни билдиради. Бу давлатлараро ёки минтақавий сиёсат соҳасида айниқса кўп учрайди.

Сиёсатнинг ички ва ташқи томонлари диалектикаси, бинобарин, зиддиятли томонлари ҳам худди ана шундадир. Масалан, ўзаро ёрдам ниқоби билан юритиладиган ташқи сиёсатда ҳамма вақт ҳам самимийлик, беғаразлик кузатилмаслиги мумкин. Бундай сиёсатда муайян давлатнинг ички сиёсати такозо этадиган тегишли сиёсий манфаатлар, сиёсий мақсадлар ҳам ётади. Албатта, бу бошқа мамлакатлар сиёсатига шубҳа билан қараш керак, дегани эмас, балки мамлакатга

нисбатан ташқаридан бўладиган ҳар қандай сиёсат таркибида сиртки никобни ички манфаатдан фарқлаш лозим, деганидир. Мазкур масалага “миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асослари ва принциплари” мавзuida яна қайтамиз. Бу ўринда шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, сиёсатнинг ички ва ташқи томонлари ўзаро мос келмаслиги қонуниятини объектив хусусиятга эга. Сиёсатни хоҳлаган ном билан аташ мумкин: геосиёсат, глобал сиёсат, ўзаро ҳамкорлик сиёсати, абадий дўстлик сиёсати ва ҳ.к. Аммо бу билан унинг моҳияти ва қонуниятини ўзгармайди. Тарих буни исботловчи фактларга тўла. Жумладан, 1939 йил 23 августида Сталин ва Гитлер СССР ва Германия ўртасида ўзаро ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартномани имзолаган бўлсалар-да, аслида тинчлик сиёсатининг қобиғи остида фашистлар Германиясининг ёвуз мақсади яширинган, натижада бундай сиёсатга ишонган И.Сталин доғда қолган эди.

Буюк совет разведкачиси Рихард Зорге (тахаллуси Рамзай) 1940 йил 18 ноябрдаёқ Германиянинг СССРга нисбатан сиёсати остида машъум режа ётганлигини Марказга хабар қилади. Германия сиёсатининг ички “анатомия”сини яхши таҳлил этган Зорге 1941 йилнинг 5 мартида, сўнгра 2 майида ва, ниҳоят, уруш арафасида – 15 июнда Марказга “1941 йил 22 июн тонгида Германия 9 та армия ва 170 та дивизия билан СССРга қарши кенг фронт билан ҳужумга ўтади”, - деган мазмунда хабар юборади. Бу маълумотни у Риббентроп Германиянинг Япониядаги элчиси Оттога юборган яширин телеграммасидан олишга муваффақ бўлади. Бирок сиёсий жиҳатдан қайсар ва жоҳил бўлган И.Сталин Зоргенинг бу маълумотига эмас, балки разведка бошлиғи Бериянинг фикрига ишонади. Натижада сиёсат таркибидаги ички ва ташқи томонларнинг ўзаро мос келмаслик қонунини жоҳилларча инкор этиш миллионлаб қурбонларга сабаб бўлди.

Сиёсат фалсафаси сиёсатнинг нафақат функцияларини, балки ички механизмини, “анатоми”сини, сиртки қобиғи билан ички моҳияти ўртасидаги зиддиятларини ҳам таҳлил этади. Бу жиҳатдан сиёсат фалсафасининг политологиядан фарқи шундаки, у:

1) сиёсат намоён бўлишининг кенг панорамасини яхлит шаклда мантиқан қамрай олади;

2) сиёсат таркибидаги ички ва ташки, бевосита ва билвосита томонларни фарқлайди, улар ўртасидаги зиддиятларни, уларнинг келиб чиқиши ва ҳал этилишини ўрганади;

3) сиёсатнинг амалий ва назарий босқичлари ўртасидаги ворислик ва алоқани англаш имконини беради;

4) сиёсат методологиясини яратади. Ушбу методология эса сиёсий тизимнинг такомиллашувинигина эмас, балки унинг тарихий умри узайишини ҳам таъминлайди.

Мазкур хусусиятдан сиёсат фалсафасининг сиёсий ҳодисалар, жараёнлар, институтлар, партия ва гуруҳларнинг, жамоат ташкилотларининг фаолиятини ҳар томонлама, чуқур ва кенг қамраб олиши ҳамда ана шу асосда у ёки бу муайян сиёсий воқеанинг ривожланишини аниқ таҳлил қилиш, унинг зоҳирий кўриниши остидаги ботиний мақсадларини аниқлаш ва унинг тақдирини башорат қилиш имкониятини вужудга келтириши ҳақида хулоса қилиш мумкин. Сиёсат ҳодисаси сиёсат фалсафасининг предмети тарзида олинганда, унинг динамик табиати замирида ётувчи статик қонунлар мажмуаси ҳам мавжуд эканлиги равшанлашади.

Кўпчилик назарида сиёсат, юқорида айтганимиздек, об-ҳаво каби доимо ўзгариб туради. Бироқ фақат юзаки қараганда шундай кўринади. Аслида сиёсат ижтимоий ҳодиса сифатида узоқ тарихий тараққиёт натижасида вужудга келган бўлиб, бир қатор қонунлар асосида ривожланади. Шундай қонунлар жумласига юқорида тилга олинган ички мазмун билан ташқи шакл ўртасидаги мос келмаслик қонунни киради. Айнан шу қонун сиёсатнинг буқаламун каби ташқи муҳитга нисбатан ўзгарувчан эканлигини, унинг динамик табиати замирида муайян инвариант (турғун) алоқалар мавжудлигини белгилаб беради. Политология фани мазкур қонунни очиб бера олмайди. Чунки у сиёсат субстрати билан эмас, балки хусусиятлари ва функциялари билан шуғулланади. Сиёсат таркиби фалсафий таҳлил асосида, мантик воситасида тўлароқ ва аниқроқ очилади.

Сиёсатнинг таркибини, унинг ғоявий табиатини янада аниқроқ тасаввур этиш учун унинг ҳозирги такомиллашган қиёфасини эмас, балки ибтидоий, энг содда кўринишларини таҳлил этиш зарур. Илмий билишнинг муҳим усулларида бири бўлган оддийдан мураккабга, мавҳумликдан муайянликка томон кўтарилиш принципи ҳам буни

объектив равишда такозо этади. Сиёсатнинг келиб чиқиши ва тадрижий ривожланишини билиш унинг ҳозирги мураккаб (Sophisticated) кўринишларининг табиатини тўлароқ тушуниш учун муҳим асосдир. Шунинг учун “сиёсат нима?” деган саволга жавоб юқоридаги умумий таҳлил билан чекланмайди. Қуйида сиёсатнинг тадрижий тараққиёти мисолида унинг мураккаб табиати янада ойдинлаштирилади.

2-§. Сиёсат ибтидоси

Сиёсат кишилар фаолиятини муайян мақсад атрофида бирлаштирувчи, уларни мазкур мақсадга эришиш учун биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи воситадир. Мақсадлар бирлигининг вужудга келиши - сиёсат ибтидосининг шаклланиши демакдир. Мақсадлар бирлиги кишилик тарихининг энг ибтидоий даврларида - ибтидоий жамоа тузуми даврида вужудга келган. Бир қатор археологик, этнографик ва тарихий манбаларга кўра, ибтидоий жамоа тузумида яшаган одамлар фақат хатти-ҳаракатлар бирлигини таъминловчи умумий мақсадни англаши натижасида ўз ҳаётларини сақлаб қолганлар¹. Буни ҳаёлан тасаввур этиш қийин эмас. Ибтидоий жамоа кишиси - ярим инсон ва ярим ҳайвон қиёфасидаги мавжудот табиий эҳтиёжларини қондириш, масалан, емак топиш учун бир ўзи йирик ҳайвонга хужум қилишга журъат эта олмаган. Бунда у бошқаларнинг ёрдамига эҳтиёж сезган. Бундай эҳтиёж бирга ҳаракат қилиш заруратини юзага келтирган. Бинобарин, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам эҳтиёжи сиёсатнинг дастлабки ибтидоси бўлган. Мазкур эҳтиёж барча инсонлар тақдирини белгилаган бўлса-да, аммо у яна бир муҳим эҳтиёж – ўзаро алоқа воситасига бўлган эҳтиёжсиз мавжуд бўлмаган. Шунинг учун кишилар алоқасининг воситаси бўлмиш тилга бўлган эҳтиёж ҳам сиёсатнинг келиб чиқишига сабаб бўлган.

Ижтимоий адабиётда сиёсатнинг келиб чиқишига оид бир қатор ёндашувлар юзага келган. Улар ичида иккита муҳим ва жиддий йўналишни ажратиш мумкин. Бири - формацион ёндашув бўлса, иккин-

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қуйидаги манбаларга қаранг: *Алексеев В.П.* От животных к человеку. - М., 1969; *Алексеев В.П.* В поисках предков. Антропология и история. - М., 1972; *Бунак В.В.* Род Homo, его возникновение и его последующая эволюция. - М., 1979; *Маркьян Э.С.* О генезисе человеческой деятельности и культуры. - Ереван, 1973; *Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976; *Морган Л.Г.* Древнее общество. - Л., 1934; *Тэйлор Э.* Первобытная культура / Пер. с англ. - М., 1939.

чиси - функционал ёндашувдир.

Формацион ёндашувга биноан, сиёсатнинг келиб чиқиши қулдорлик ижтимоий-иктисодий формацияси билан боғлиқ бўлиб, бунда дастлабки меҳнат тақсмоти ва унинг натижасида вужудга келувчи табақаланиш, қарама-қарши синфий гуруҳларга бўлиниш асосий омиллардир. Формацион ёндашув марксизм ва унинг мафкураси билан боғлиқдир.

Бизнинг фикримизча, сиёсатнинг ибтидосига оид масала функционал ёндашув орқали аниқроқ ва ишончлироқ ҳал этилади. Бундай ёндашувнинг бошида сиёсат ва давлат ҳақида илк бор илмий асар ёзган қадимги юнон мутафаккири Афлотун (Платон) туради. Афлотун қадимги юнон шаҳар-давлатлари – полислар ёки политийларда фуқароларнинг бир ижтимоий гуруҳ таркибида турли вазифаларни бажаришлари лозимлиги ҳақида фикр юритган.

Бундай талкинда сиёсат турли вазифаларга эга бўлган жамоа ёки полис аъзоларининг умумий мақсад атрофида бирлашиши сифатида тушунилади. Афлотун ўзининг «Сиёсатчи» рисоласида сиёсат ҳақида шундай деб ёзган: «...шоҳона санъат бўлмиш бу нарсa доно ва жасоратли кишиларнинг фазилатларини бир ерга бирлаштиради. Бу билан инсон ҳаёти яқдиллик ва дўстлик ғояси билан йўғрилиб, гўзал ва мукамал ҳаётий тўқимани яратади»¹. Сиёсатнинг ибтидосини тушунишда Афлотуннинг шогирди Арасту (Аристотель) бирмунча илгарилаб кетади. Унинг фикрича, сиёсат нафақат кишилар ҳаётини ва фаолиятини бир нуқтага қаратувчи, бирлаштирувчи ҳодиса, балки инсоннинг моҳиятидир. Маълумки, Арасту инсонни сиёсий мавжудот, деб таърифлайди. Бу ғояни у «Сиёсат» номли рисоласида қуйидагача исботлашга уринади: «Тирик мавжудотлар ичида фақат инсонгина тилга эга бўлиш бахтига муяссардир. Бу хусусият инсонга яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик ҳақидаги тушунчаларни идрок этиш ва бу билан ҳайвонот дунёсидан фарқланиш имконини беради. Бу нарсалар мажмуаси, ўз навбатида, оила ва давлатнинг асосини ташкил этади. Шунинг учун мен оилани, жамоани ўзаро алоқа деб, полисни эса яқунланган ва тугалланган ўзаро алоқа, деб таърифлайман»². Аристотель мазкур назарияси билан коммуникатив, яъни

¹ Қаранг: Платон. Сочинения в 3-х томах. Т. III. Ч. I. - М., 1971. - С. 82.

² Қаранг: Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4. - М., 1983. - С. 378.

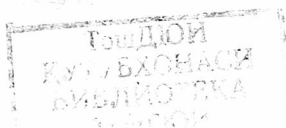
инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа эҳтиёжини асос қилиб олувчи ёндашувга асос солади.

Шундай қилиб, қадимги даврлардаёқ сиёсатнинг ибтидоси масаласи бўйича икки эмас, балки уч ёндашув ёки йўналиш – формацион, функционал ва коммуникатив йўналишлар вужудга келган эди. Инсоният таракқиётининг кейинги тарихий босқичларида ҳам сиёсат ибтидоси масаласи бўйича бир қатор, баъзан эса ҳатто қарама-қарши йўналишлар вужудга келди. Жумладан, системали ёндашув, вербал ёки символик ёндашув (семиотика) сингари ёндашувлар XX асрга келиб, политологияга оид манбаларда ўз ўрнини ва тарафдорларини топа олди.

М.Вебер, Толкотт Парсонс, Дэвид Истон, Берки, Морис Дювержье, Р.Мертон, Г.Моргентау, Сеймур Липсет, Рольф Дарендорф ва бошқа ўнлаб Ғарб сиёсатшунослари сиёсатнинг ибтидоси ва моҳиятига доир муҳим ғояларни олға сурдилар. Сиёсатнинг ижтимоий аҳамияти тобора ошиб бораётган бугунги кунда унинг дастлабки элементларини таҳлил қилиш, унинг микробосқичда намоён бўлувчи қатор хусусиятларини тўлароқ ва аниқроқ англаш ҳамда уларга баҳо бериш долзарб вазифа бўлиб турибди.

Сиёсатнинг энг содда кўринишини биз ибтидоий жамоа тузуми даврида кузатамиз. Сиёсат дастлабки оила, хусусий мулк ҳамда кишилар бирлигининг илк кўриниши бўлган уруғ ва қабилалардаги ижтимоий бошқариш билан боғлиқ. Бизнингча, сиёсатни қулдорлик тузуми ва давлати билан боғлаш тарихан тўғри ва ишонарли эмас. Чунки сиёсат субъекти бўлмиш давлат қулдорлик муносабатлари юзага келиши биланок пайдо бўлмаган. Бизнинг фикримизча, сиёсат ва давлатнинг айрим элементлари ибтидоий ишлаб чиқариш таркибида ҳам мавжуд бўлган.

Маълум иродавий ундовсиз ибтидоий кишилар бирон-бир мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатни амалга ошира олмаган. Тўда ёки ибтидоий жамоа йўлбошчиси (сардори) жамоанинг бошқа аъзоларига нисбатан жисмонан бақувват ва кучли бўлган, жамоа аъзоларига ўз таъсирини ўтказа олган. Жамоа аъзолари ҳам унга ишонганлар ва итоат этганлар. Ибтидоий жамоа аъзолари ўртасидаги турли муносабатларни тартибга солиш ва бошқариш учун қабила бошлиғидан жамоа аъзоларининг хатти-ҳаракатларини бирлаштирувчи, умум-

лаштирувчи маълум фикр ва қарор талаб этилган. Ушбу фикр ва қарор эса сиёсатнинг ибтидоий кўриниши эди.

Меҳнат тақсимотиниң вужудга келиши билан жамоа аъзоларининг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштиришга эҳтиёж туғилади. Жамоаниң бундай эҳтиёжни англаган ва жамоа ҳаётига жорий этган аъзосигина жамоа бошлиғи, йўлбошчиси бўла олган. Ибтидоий сиёсат субъекти бўлмиш жамоа сардори ўз сиёсатини амалга ошириш учун нафақат жисмоний кучини, балки ақл-фаросатини ҳам ишга солган. Сиёсатнинг айрим замонавий кўринишлари таркибида мавжуд бўлган ҳийла-найранг, айёрлик, иккиюзламачилик, бетайинлик каби иллатларнинг айрим элементлари сиёсатнинг ибтидоий кўринишлари таркибида ҳам мавжуд бўлган. Сиёсатнинг ибтидоий кўриниши ижтимоий маънавиятнинг илк шакллари билан бирга ривожланган. Қабилада бундай маънавий жараёни шаманлар, диний тасаввурларнинг ташвиқотчилари бошқарганлар. Қабила бошлиғи жамоани бошқаришда кўпинча бундай шахслар ёрдамидан унумли фойдаланган, жамоа бошқаруви тизгинини қўлда тутиш учун уларга мурожаат этиб турган. Ибтидоий уруғчилик даврининг ўрталарига келиб турли диний удумларни амалга оширувчи шаманларнинг мавқеи алоҳида даражага кўтарилган. Улар жамоа аъзоларининг ҳаётини маънавий жиҳатдан бошқара олганлар.

Сиёсатнинг юзага келиши ибтидоий жамоа тузуми даврларида кишилар онгида яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги илк тасаввур ва тушунчаларнинг шаклланиши билан боғлиқ. Бизнинг фикримизча, сиёсатнинг илк кўринишларидаёқ унинг таркибида маънавий мазмун бўлган. Жамоа аъзолари ибтидоий сиёсатга уни яхши ёки ёмон, эзгу ёки ёвуз эканлиги нуқтаи-назаридан ёндашганлар ва баҳолаганлар. Ахлоқий ва аксиологик омилсиз ибтидоий сиёсат ривожлана олмаган.

Албатта, «сиёсат» терминини ибтидоий жамоа тузумига нисбатан унинг ҳозирги маъносида қўллаш тўғри бўлмайди. Сиёсатнинг ҳозирги маъноси бирмунча юқори ёки олий ижтимоийликни ўз ичига олади, давлат ва унинг фаолиятини ташкил этиш, бошқариш билан алоқадорликда тушунилади. Агар биз сиёсатнинг ҳозирги тушунчасини ибтидоий жамоа тузумига нисбатан ишлатсак, у ҳолда инсон жамиятини биологиялаштириш йўлига ўтиб қоламиз. Лекин турли-туман археологик, этнографик, антропологик ва геологик тадқиқот-

лар шундан далолат берадики, илк палеолит давридаёқ инсонлар тўдасида («подаси» десак янада аниқроқ бўлади - А.Қ.) ўзаро маънавий муносабатларнинг куртаклари пайдо бўлган. Бундай ғоя ва таҳлил бир қатор таниқли хорижий тадқиқотчилар, шунингдек, собиқ Иттифок олимлари томонидан ҳам, бевосита бўлмаса-да, қайд этилади.

Ғарб тадқиқотчиларидан Жеймс Кук, Иоган Ферстер, Свен Нильсон, Э.Тайлор, Ю.Липперт, Л.Г.Морган, Конрад Старке, Э.Дюркгейм, Леви-Брюль ва собиқ Иттифок антрополог тадқиқотчилари Бони-Осмоловский, М.М.Герасимов, М.Г.Левин, Я.Я.Роганский, археологлар - П.И.Борисовский, А.Я.Брюсов, С.Н.Замятин, С.А.Семёнов, П.Н.Третьяков, этнографлар - Ю.В.Бромлей, С.А.Арутюнов, А.П.Окладников ва бошқалар ибтидоий жамоа тузумидаёқ ҳозирги замон олий маънавий фаолиятининг илк куртаклари вужудга келганлигини турли ашёвий далиллар асосида исботлаганлар.

Сиёсатнинг ибтидоий элементлари ибтидоий жамоа тузумининг қайси даврида вужудга келганлигини аниқроқ айтиш учун ибтидоий жамоа тузумининг ўзини даврлаштириш мақсадга мувофиқдир. Бусиз сиёсат ибтидоси хусусидаги мулоҳазаларимиз етарлича илмий бўлмайди. Сиёсат таҳлилига фалсафий нуқтаи-назаридан қаралганда, ибтидоий жамоа тузуми инсоният тарихида жуда узоқ даврни ўз ичига олади. Ибтидоий жамоа тузумини даврлаштириш муаммоси бўйича ҳам турли фикр-мулоҳазалар, илмий тахминлар учрайди. Улар ичида ўтган асрда яшаган америкалик этнограф Льюис Генри Морганнинг ибтидоий жамоа тузумини даврлаштириш назарияси илмий жамоатчиликнинг кўпчилиги томонидан ҳозирги кунда ҳам эътироф этилади. Албатта, собиқ шўро илмий адабиётида Ф.Энгельснинг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» ҳамда «Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли» рисолаларида қайд этилган тарихий тараққиётни даврлаштириш таълимотининг илмий қийматини ҳам эътироф этиш лозим. Юзаки қараганда, Л.Г.Морган ва Ф.Энгельснинг даврлаштириш назариялари ўртасида айрим фарқлар кўзга ташланса-да, ички мазмун жиҳатдан иккала назария ҳам кучли илмий далилий манбага асосланган. Улар ўртасида муайян ўхшашлик мавжуд. Ф.Энгельснинг даврлаштириш назарияси

тарихан ва мантикан Л.Г.Морган назариясидан келиб чиқади¹.

Л.Г.Морган тарихий жараёни асосан уч даврга – ёввойилик, варварлик ва цивилизация даврларига бўлади. Ўз навбатида, у ёввойилик ва варварлик даврларини ҳам яна учта боскичга бўлади. Булар куйи, ўрта ва юкори боскичлар бўлиб, куйи боскич – инсон ва жонли тилнинг пайдо бўлиши билан, ўрта боскич – балиқчилик ва оловдан фойдалана бошланиши билан, юкори боскич эса камон ва ўқнинг ихтиро этилиши билан боғланади. Бу боскичлар бир тизим ҳосил этиб, улар ўртасида илгариланма тараққиёт содир бўлади. Масалан, Морганнинг фикрича, варварликнинг куйи боскичи – кулолчилик билан, ўрта боскичи – деҳқончилик ва чорвачилик билан, юкори боскичи эса темирдан фойдалана олиш билан боғланади. Ҳарфли ёзувнинг – алфавитнинг кашф этилиши цивилизациянинг, синфий жамиятнинг пайдо бўлиши билан боғланади.

Ушбу боскич ва даврларни сиёсатнинг келиб чиқиши муаммоси нуқтаи-назаридан таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад сиёсатнинг илк элементлари тахминан қайси боскичда пайдо бўлганлигини аниқлашдир. Л.Г.Морган ва Ф.Энгельс таълимотларида сиёсатнинг илк куртаклари қайси боскичда вужудга келганлиги ҳақида деярли ҳеч нима дейилмаган. Бироқ Л.Г.Морган ҳам, Ф.Энгельс ҳам тарихий материалистик позицияда бўлганликлари, яъни инсониятнинг келиб чиқиши ва тараққиётида моддий ишлаб чиқаришнинг (ишлаб чиқариш воситаларининг) ривожланишини бош мезон ва асос қилиб олганликлари сабабли, уларнинг сиёсат ибтидоси ҳақидаги фикрлари мазкур тадқиқотчилар назарияларининг ҳулосалари сифатида ўз-ўзидан мантиқан келиб чиқади. Бу – сиёсатнинг том маънода синфий жамиятнинг вужудга келиши, жамиятнинг кутбий карама-карши томонларга бўлиниши, мулкдорлар ва мулксизлар синфининг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда ва хусусий мулкни ҳимоя қилиш воситаси сифатида келиб чиққанлиги ҳақидаги ҳулосадир.

Бундай ҳулоса, табиийки, марксизм-ленинизм мафқураси ижтимоий фанлар соҳасида мутлақ ҳукмрон бўлган даврларда, фан, илм партиявий мақсадлар ва манфаатларга бўйсундирилган пайтларда, ҳур илмий таҳлил, ҳолис ва одил баҳо бериш тақикланган замонда

¹ Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. -М., 1982. - С. 4-5.

ягона илмий дастур сифатида қабул қилинган эди. Ҳозир вазият бутунлай ўзгарди: илм-фаннинг табиий ўсишини чирмовуқ каби бўғиб турган мафкура, соя солиб турган партиявий догмалар йўқолди; жамият ҳаётини тартибга солиб турувчи, гоҳида эса уни денгиз каби чайкатувчи сиёсат ҳақида, унинг тарихий илдизлари ҳақида хур фикр юритиш учун ҳукукий асослар яратилди.

Сиёсат ҳақида партиявий «буюртма»сиз гапириш жамият демократлашувининг натижасидир. Адолат юзасидан шуни айтиш жоизки, сиёсатнинг ибтидоси масаласига шўро тузуми даврида ҳам айрим тадқиқотчилар қўл урган эдилар. Улардан бири атокли тарихчи олим С.П.Толстовдир. У ҳам марксистик нуқтаи назар тарафдори сифатида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишини ижтимоий-тараққиётнинг мезони қилиб олади. Бироқ С.П.Толстов назариясида биз учун қимматли бўлган айрим жиҳатлар ҳам мавжуд. Бу, биринчи галда, С.П.Толстовнинг сиёсат ибтидоси масаласига деярли тўғри ёндаша олганлигидир.

У XX аср ўрталарида қуйидаги назарияни яратади. С.Н.Толстовнинг фикрича, инсоният ўз ривожининг илк даврларида қуйидаги уч тарихий босқични бошидан кечирган: 1) ибтидоий инсонлар подаси (меҳнат қуролларида фойдалана олишдан бошланган); 2) ибтидоий жамоанинг стуклиги (бу даврда меҳнат қуроллари ишлаб чиқарувчи қурооллар вужудга келган); ва 3) ҳарбий демократия (бу даврда металлдан фойдаланила бошланган, синфий жамият пайдо бўлган).

Ибтидоий жамоа тузумида сиёсат ҳам ибтидоий кўринишда бўлган. Л.Г.Морган, Ф.Энгельс, С.Толстов ва бошқаларнинг назарияларида ишлаб чиқариш мезонининг ижтимоийлашув асоси қилиб олинганлигида муайян рационал томонлар мавжуд. Ибтидоий жамоа тузумининг илк даврларида меҳнат қуролларида фойдалана олишдан уларни ишлаб чиқариш даражасига кўтарилишнинг ўзи муайян сиёсат натижаси бўлган. Бундай сиёсат ҳозир биз тушунадиган сиёсатдан фарқ қилиб, ибтидоий жамоа аъзоларини муайян мақсадга, умумий эҳтиёжга бўйсундирувчи амр ёки буйруқ шаклида бўлган.

Ибтидоий жамоа тузумида жамоа аъзолари ўртасида муайян меҳнат тақсимотининг вужудга келиши ва бу тақсимотнинг назорат қилиниши, С.Толстов ибораси билан айтганда, «ҳарбий демократия»нинг моҳиятини ташкил этади. Ибтидоий жамоанинг «ибтидоий

одамлар подаси» ҳолатидан жамоа аъзолари ўртасида муайян меҳнат тақсимои ўрнатилган муносабатларга ўтиши ва бундай ҳолатнинг жамоа томонидан мустаҳкамланиши ибтидоий сиёсатнинг кўринишидир.

Албатта, ибтидоий жамоа тузумининг ривожланиши билан мазкур ижтимоий назорат ҳам такомиллашиб борган. Шунинг учун ибтидоий жамоа давридаёқ марксистлар ва материалистлар доимо таъкидлаган ижтимоий ҳодиса, яъни ишлаб чиқариш муносабатлари билан бирга кишилар ўртасидаги ижтимоий назорат ҳам такомиллашиб борганлигини гапириш мумкин. Умуман олганда, синфий жамиятга ўтиш ўз-ўзидан содир бўлмаган. Синфий жамият илдизлари ибтидоий жамоа тузуми қаърига кириб боради. Шунинг учун сиёсатни – синфий жамиятнинг вужудга келиши билан, ижтимоий тенгсизликни эса сиёсий ва ҳукуқий омил бўлган давлатнинг келиб чиқиши билан боғлаш гўё музтоғнинг сув сатҳидан чиқиб турган қисминигина кўриш ва баҳолашга ўхшайди. Аслида сиёсат ҳам музтоғнинг сув остидаги асосий қисмидек улкан ибтидосига эга. Агар сиёсат ҳодисасига шу қабилда ёндашсак, сиёсат элементининг вужудга келиши ибтидоий жамоада ишлаб чиқарилган ёки тўпланган маҳсулотни тақсимлашда юзага келган тенгсизликка бориб тақалиши маълум бўлади. Қабила бошлиқлари ёки ҳарбий сардорлари ибтидоий жамоа аъзолари тўплаган нарсаларни саклаш, ўз ихтиёрида тутиш ҳукуқига эга бўлганлар. Кейинчалик улар мазкур нарсаларга тўла ҳукмронлик қилишга ўтганлар.

Ибтидоий жамоа тузумининг тарихини ўрганиш соҳасидаги таниқли тадқиқотчилардан А.Н.Першиц, А.Л.Монгайт ва В.П.Алексеевларнинг маълумотларига қараганда, Американинг шимоли-ғарбий қисмида яшаган ҳиндуларнинг кваютиль қабиласида уруғ бойлиги ҳисобланмиш мис пластиналар уруғнинг мулки бўлишига карамай, қабила бошлиғининг авлодидан авлодига ўтиб келган¹. Мазкур тадқиқотчиларнинг хабар беришича, Газели ярим оролида (Янга Британия ярим ороли) яшовчи меланезиялик қабила бошлиқлари қабила хазинасининг асоси ҳисобланмиш денгиз чиғанокларини ўз қўлларидан сақлаганлар ва улардан қабиланинг бошқа аъзоларига таъсир этиш

¹ Қаранг: Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. - М., 1982. - С. 182.

учун фойдаланганлар. Юкорида тилга олинган кваютиль қабиласи бошлигининг қўлида тўртта катта қайик, тўрт нафар қул, 40 та денгиз мушугининг териси ва 120 та сувсар терисидан қилинган ёпинғич бўлган. Бошқа бир қабила бошлиғида эса тўртта катта қайик, олти нафар қул, 60 та тери кўрпа ва 200 та сувсар терисидан қилинган ёпинғич бўлган. Қабила таркибидаги бундай мулккий тенгсизлик ўз-ўзидан келиб чиққан эмас, балки қабила ҳаётида юритила бошлаган ибтидоий сиёсатнинг оқибатидир, дейиш учун етарли асос бор.

Сиёсат дастлабки ибтидоий кўринишлардаёқ жамоа аъзоларидан бирининг имтиёзи, иродаси ёки жисмоний зўравонлигининг ифодаси бўлган. Мулккий тенгсизлик мавжуд бўлиб, жамоа бошлиғи алоҳида имтиёзга эга бўлганлиги ҳақидаги тахминларни археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Миср ҳудудидаги археологик қазилмалар натижасида ибтидоий даврда дафн этилган кишилар қолдиқлари ёнидан уруғ тамғаси босилган буюмлар чиққан бўлиб, улар мазкур буюмларнинг бутун жамоага эмас, балки муайян урукка тегишли бўлганлигидан далолат беради.

Бундай далилий ашёлар Олд Осиё ва Юнонистоннинг энеолит маданиятига оид қазилмаларидан ҳам топилган бўлиб, юкоридаги тахминнинг маълум даражада ҳақиқатга яқин эканлигини исботлайди.

Сиёсатнинг ибтидосига оид мутлақ ҳақиқатга ҳеч ким даъво қила олмайди. Чунки ибтидоий давр ҳақида ҳар қандай мулоҳаза, фикр ва тахмин денгиз қирғоғидаги қумдан ясалган кўрғончага ўхшайди: денгиздан келган ҳар қандай тўлқин бундай кўрғонни ювиб кетади. Шамол натижасида денгизда юзага келадиган ҳар қандай тўлқин доимо қирғокни янгилаб тургани каби, тарихий фактлар ҳам инсоният тарихига доимо ўзгартишлар киритиб туради. Тарихга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакнинг диалектик бирлиги нуктаи-назаридан қараш тарихнинг ўлик фактлар мажмуаси эмас, балки янгидан-янги фактлар билан бойиб турадиган динамик ҳодиса эканлигани англаш имкониятини беради. Шу боис, сиёсат ибтидоси муаммоси ҳам археологик, этнографик, антропологик тадқиқотлар ўтказиш, замонавий кимёвий, спектрал, микроскопик ва бошқа методларни тарихий топилмаларга нисбатан қўллаш натижасида янги-янги қирралари очилиб, равшанлашиб боради. Сиёсат ибтидоси ҳақидаги узил-

кесил, мутлақ ҳақиқатни ҳеч қайси тадқиқотчи ҳеч қачон яратмайди. Чунки тарих қанчалик катъий тарзда даврларга бўлинса, унинг мазмуни шунчалик қашшоқлашади, бир қатор объектив тарихий фактлар тарихий воқеликдан тушиб қолади.

Сиёсат ибтидоси инсоният тарихи билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, тарихни фактлар асосида бойитиш, тўлдириш, ўз навбатида, сиёсат ибтидоси ҳақидаги билимларимизни ҳам мазмунан бойитади ва ривожлантиради¹. Шу боис сиёсатнинг келиб чиқишини хусусий мулк, давлат ва синфларнинг юзага келиши билан боғлаш тарихан ва мантиқан нотўғри, чунки сиёсатнинг ибтидоий элементлари инсоният тарихий тараққиётнинг бирмунча илгариги даврларига бориб тақалади. Аслида сиёсат ахлоқ каби инсоннинг ҳайвоний ҳолатдан чиқиб, секин-аста ижтимоийлашуви билан боғлиқ ҳодисадир. Шу маънода қадимги юнон мутафаккирларининг инсонни «сиёсий маҳлук», деб баҳолашларида жон бор. Сиёсат инсон ижтимоийлашувининг тарихий шаклларида биридир. Энди ушбу масалага батафсилроқ тўхтаб ўтамиз.

3-§. Сиёсат – шахс ижтимоийлашувининг натижаси

Сиёсат, ўз моҳияти, мақсади ва бажарадиган вазифаларига кўра, ижтимоий гуруҳларнинг муайян мақсад сари ҳаракатланиши шаклидир. Шу маънода сиёсат якка шахс, индивид, фуқаронинг ижтимоий муҳит, жамиятда қабул қилинган ва мустаҳкамланган норма ва қоидалар билан ҳисоблашишини тақозо этади. Сиёсат – шахс ижтимоийлашувининг ҳуқуқий ва маънавий шакли. Бунинг сабаби шунда-ки, ҳар қандай ижтимоийлашув пировардида маълум ижтимоий норма, қоида асосидагина мавжуд бўлади. Шунинг учун сиёсат инсон ҳаётини ижтимоий нормалар, тартиб ва қоидалар атрофида бирлаштирувчи омил вазифасини бажаради.

Инсон шахс даражасига, яъни сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашган босқичга етиши учун маънавий камолот йўлини босиб ўтиши, жамиятда қабул қилинган ва кишиларнинг ўзаро муносабатларида мустаҳкамланган нормаларни билиши, англаши ва ижтимоий кўник-

¹ Қаранг *Тойнби А. Дж.* Постигжение истории. - М., 1991.

ма ҳосил қилиши зарур. Сиёсий онг том маънода, инсонга унинг илк ёшларида эмас, балки шахс даражасига кўтарилгандагина хос бўлади. Бу эса сиёсат инсонга ҳаётининг маълум босқичидагина, яъни у ижтимоий жиҳатдан етуклик даражасига эришгандагина берилишини билдиради. Чунки инсон туғилган заҳоти ижтимоий муҳитга тушади, унинг таъсирида маънавий жиҳатдан камол топади, шаклланади. Инсоннинг ижтимоийлашуви сиёсий ҳодисаларни эмас, балки ахлоқий нормаларни англашдан бошланади. Инсон боласининг ижтимоийлашуви дастлаб «яхши» ва «ёмон» деган тушунчаларнинг моҳиятини англашдан бошланади¹.

Бинобарин, сиёсат шахс ижтимоийлашувининг умумий шакли эмас, балки инсон ижтимоийлашувининг сўнгги натижаси, маҳсули, дейиш тўғри бўлади. Бунинг сабаби шундаки, инсонда сиёсий онг, маданият бирданига эмас, балки ижтимоий ҳодисаларнинг инсон ва жамият тақдирига, ҳаётига қай даражада ва қай йўсинда таъсир этишини англаган пайтидан бошлаб секин-аста қарор топади.

Шахс ижтимоийлашуви – мураккаб маънавий жараён. Ижтимоийлашув ҳар бир инсонда ҳар хил тарзда, турли киёфада ва даражада кечади. Индивиднинг бетакрор характери, темпераментининг типи, ўзига хос диди ва ҳаётий малакасининг қўлами ижтимоийлашувнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Шу боис ҳар бир шахснинг ахлоқий ва сиёсий онги ўзига хос кўрсаткичга, ижтимоий миқёсга эга бўлади. Акс ҳолда барча кишиларнинг сиёсий онги бир хил даражада бўларди. У ҳолда сиёсий онгни шакллантириш муаммоси ягона, бир дастурда, маъмурий асосда ҳал этиларди.

Бироқ инсон маънавий дунёсининг туб хусусиятларидан бири ҳар бир шахснинг бетакрор индивидуал хислатлари мавжудлигидадир. Шунга кўра, сиёсий онг ҳам ҳар бир кишида ўзига хос индивидуал даражада бўлади.

Сиёсий ижтимоийлашув масаласига келсак, сиёсий ижтимоийлашув жамиятнинг барча аъзоларида бир вақтнинг ўзида пайдо бўлмайди. Бунинг устига ҳар қандай киши ҳам мазкур ҳолатга, яъни сиёсий ижтимоийлашув ҳолатига эриша олмайди. Инсон фаолияти муайян онг ва унинг ўзаги бўлмиш англаш орқали кечганлиги боис,

¹ Қаранг: *Д.Ғуломов*. Маънавий баркамол инсонни шакллантириш –ислохотларнинг устувор йўналиши // Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Республика конференцияси материаллари. Т, 1997. 7-бет.

ижтимоийлашишда инсоннинг субъектив баҳолаш, танлаш ва умумлаштириш қобилияти иштирок этади. Ижтимоийлашишнинг ўзагини инсоннинг ижтимоий муаммоларни ўз индивидуал-шахсий муаммоси, «дарди»дек қабул қилиш ҳисси ташкил этади. Бу бениҳоя мураккаб жараён бўлиб, инсон бу ҳолатга, туйғуга ҳамма вақт ҳам эриша олмайди.

Ижтимоий муаммолар шахс индивидуал ҳаётининг мазмунини, маъносини ташкил этиши учун бир қатор талабларга жавоб бериши керак. Бундай талаблардан энг асосийси – индивидуал-шахсий ва ижтимоий манфаатлар муштарақлигининг юзага келишидир. Шундай қилиб, ижтимоийлашишнинг бош, аниқроғи, ҳал қилувчи сабабларидан бири инсон манфаатлари эканлиги маълум бўлади. Агар маълум бир манфаат бўлмаса, шахснинг ижтимоийлашуви умуман юз бермайди. Гарчи манфаатлар инсон фаолиятини ҳаракатга келтирувчи, уни ташкил этувчи ва муайян мақсадлар томон йўналтирувчи куч бўлса-да, уларнинг заминиди яна бир нарса – инсон эҳтиёжлари ётади. Эҳтиёжлар инсон манфаатларининг ички асосини ташкил этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, инсон туғилиши биланоқ муайян маданий муҳитга тушади. Мазкур муҳитда ўрнатилган, қабул қилинган бир қатор қоида, норма ва қадриятларни билишга ўз онгида мазкур нарсаларнинг яхши ёки ёмонлиги, фойдали ёки зарарли эканлиги ҳақида муайян билим, кўникма ҳосил қилишга мажбур бўлади. Биологик мавжудот шаклида туғилган инсон мазкур жамиятнинг тўлақонли аъзоси, ижтимоий ҳаётнинг иштирокчиси бўлишга ҳаракат қилади. Бу жараёнда инсон темпераментининг типи, рухий дунёсининг табиати катта роль ўйнайди. Иккинчи томондан, ижтимоий муҳит, жамиятда ўрнатилган ижтимоий муносабатларнинг характери, уларнинг инсон эҳтиёжи ва манфаатларига қай даражада мос келиши нафақат ахлоқий-маънавий ижтимоийлашиш учун, балки сиёсий жиҳатдан ҳам ижтимоийлашув учун салмоқли ўрин тутати.

Киши ижтимоийлашуви бир неча шаклда ва мазмунда кечади. Ижтимоийлашувнинг дастлабки шакли - *ахлоқий ижтимоийлашувдир*. Ёш бола туғилиши билан «нима яхши» ва «нима ёмон» деган ахлоқий тушунчанинг моҳияти ва мазмунини билишдан, ўзлаштиришдан бошлайди. Мазкур категорияларни билиш инсон тафаккури «бино»сининг бошланғич «ғишт»ларини ташкил этади. Бу жараёнда

ижтимоийлашишнинг дастлабки субъекти – ота-онанинг мураббийлик роли ниҳоятда аҳамиятлидир. Ота-она ижтимоий муҳит, ундаги кадрятлар тизими, яъни жамиятда қабул қилинган қонун-қоидалар хусусида илк тушунчаларни бола онгига сингдиради. Ижтимоийлашувнинг бу шаклида кундалик турмуш тушунчаларининг шаклланиши салмокли ўрин тутати. Кишининг ахлоқий ижтимоийлашувида шак-шубҳасиз аксиологик муносабатларнинг таъсири катта. Ахлоқий ижтимоийлашувда аксиологик муносабатнинг роли шундан иборатки, инсон у ёки бу ижтимоий ҳодисага фақат «яхши» ёки «ёмон» деган нуқтаи назардан эмас, балки «фойдали» ёки «зарарли» эканлиги нуқтаи-назаридан ҳам ёндашади.

Киши ижтимоийлашувининг навбатдага шакли *ҳуқуқий ижтимоийлашувдир*. Ҳуқуқий муносабатлар жамият ҳаётида етакчи ўринни эгаллайди. Ҳуқуқий муносабатлар жамият ҳаётининг мўътадил, осойишта, тартиб-интизом асосида кечишини таъминлайди. Иккинчи томондан, ҳуқуқий муносабатлар жамиятда мавжуд бўлган ҳуқуқий иерархияни, яъни кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги мавқеи, вазифаси ва ролига қараб вертикал тарзда бўлинишини ёки табақаланишини ифода этади.

Ҳуқуқий муносабатларни билиш кишининг ижтимоийлашуви учун бениҳоя зарурдир. Чунки ҳар бир киши ўзининг жамиятдаги ўрни учун, мазкур жамиятда ҳаёт кечириш учун муайян ҳуқуқий тизимга эҳтиёж сезади. Ҳуқуқий тизимсиз бирон-бир жамият ҳаёт кечира олмайди. Шунинг учун кишининг жамият ҳуқуқий тизимини билиши – ҳаётий эҳтиёж. Бу эҳтиёж юксак тараққий этган жамиятларда айниқса кучли сезилади. Жумладан, ҳуқуқий жамиятда ҳуқуқий нормалар билан ҳисоблашмасдан туриб бирон-бир кадамни қўйиш, хатти-ҳаракатни қилиш ёки фаолиятни амалга ошириш мумкин эмас. Ҳуқуқ тараққиёти жамият тараққиётининг мезонларидан биридир. Киши ижтимоийлашувини ҳуқуқий жиҳатдан ижтимоийлашувсиз, яъни киши томонидан жамиятда қабул қилинган қонунларни билиш, уларга итоат этиш ва ҳурмат қилишсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада ҳуқуқий маданият муаммоси бўйича таниқли олим У.Таджихановнинг «ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар сабабларининг олий кўриниши кишининг қонуний ҳуқуқ билан ахлоқий розилиги, унинг кўрсатмаларини бажаришнинг зарурлиги ва фойдалилигига ишонч,

хуқукда ифодаланган ижтимоий фойдали мақсадларга эришишда фаол ҳаракат қилишга тайёрлигидир»¹, - деган мулоҳазалари диққатга сазовордир. Дарҳақиқат, ҳуқуқий жиҳатдан ижтимоийлашган киши – мавжуд қонунлар тизими ва унинг моҳияти билан маънавий жиҳатдан рози инсондир. Ҳуқуқий ижтимоийлашув қонунларни менсимайдиган, уларни инкор этадиган кишиларга хос эмас.

Ҳуқуқий ижтимоийлашиш қонунларнинг инсон ва ҷамият ҳаётида тутган ўрнини англаш, қонунни ҳурмат қилиш, ҳар бир хатти-ҳаракат учун чуқур масъулиятни ҳис қилиш, ўз ҳаётини ва фаолиятини қонунда белгиланган нормалар асосида ташкил этишга уриниш туйғуси юзага келгандагина вужудга келади.

Ижтимоийлашишнинг энг олий ва юксак кўриниши – *сиёсий ижтимоийлашувдир*. Сиёсий ижтимоийлашув ҷамиятнинг ҳар қандай аъзосига хос бўлган фазилат эмас. У фақат шахс даражасидагина юзага келади. Сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашиш учун икки асосий омил бўлиши лозим: 1) объектив тарихий зарурият; 2) ҷамият эҳтиёжини англаш туйғуси.

Биринчи омил хусусида шуни эслатиб ўтиш лозимки, ҳар қандай киши тарихий заруриятни ўз вақтида англай олмайди. Сиёсат билан ҳар қандай киши қизиқавермайди. Кўпчилик ўз ҳаёт ташвишлари билан банд бўлиб, сиёсатга аралашмасликка ҳаракат қилади. Шунинг учун сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашув бундай кишиларда ўта заиф бўлади. Буни кишиларнинг айрим сиёсий ҳодисаларга бўлган муносабатларида кузатиш мумкин. Масалан, умумхалқ сайловлари жараёнида айрим тоифадаги кишиларнинг лоқайдлигини, сайловга ва унинг натижаларига нисбатан бефарқлигини кузатиш мумкин. Бундай тоифа кишиларда, табиийки, сиёсий ижтимоийлашув даражаси жуда паст бўлади. Сиёсий ижтимоийлашув учун кишида сиёсий онг, сиёсий маданият муайян даражада таракқий этган бўлиши лозим. Кишида сиёсий онг ва сиёсий маданиятнинг ривожланиши унинг сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашувини келтириб чиқаради.

Сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашган киши тарихий заруриятни ўз вақтида англайди. Бу унинг эркинлигини таъминлайди. Шунинг учун мазкур ҳодисага фалсафа нуктаи назаридан ёндашар эканмиз, киши

¹ Таджиҳанов У. Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий-маънавий муаммолари. - Т., 1996. - 122-123-бетлар.

эркинлигини унинг тарихий заруриятни англаши сифатида таърифлаш мумкин бўлади. Тарихий заруриятни англаш сиёсий ижтимоийлашувга олиб келувчи иккинчи омил – жамият эҳтиёжларини англаш билан бевосита боғлиқдир. Сиёсий ҳодисаларга бефарқлик ёки, политология тили билан ифода этилганда, «инфантиллик» кўп жиҳатдан жамият эҳтиёжларини англамаслик, пайқамаслик натижасида вужудга келади. Ижтимоий бефарқликнинг қарама-қаршиси ижтимоий фаолликдир¹. Ижтимоий фаоллик, аниқроғи, сиёсий фаоллик жамият эҳтиёжларини фаҳмлаш, англаш, ҳис этиш ва мазкур эҳтиёжлар ҳақида қайғуриш асосида юзага келади.

Сиёсий ижтимоийлашув айнан шундай ҳис-туйғу заминида пайдо бўлади. Кўпинча ижтимоий-фалсафий манбаларда масаланинг мазкур томонларига етарлича аҳамият берилмайди. Кўпчилик ижтимоий ёки сиёсий фаоллик деганда, киши онгида олий юксак ижтимоий тушунчанинг юзага келишини тушунади-ю, ижтимоий ва сиёсий фаолликнинг ҳиссий ва эмоционал томонларини назардан четда қолдиради. Ваҳоланки, сиёсий фаоллигига эмас, балки умуман ҳар қандай сиёсий онглилик ҳам инсон ҳис-туйғуларисиз, ҳиссий-эмоционал қайғуришисиз, соф рационал, мутлақ мантикий шаклда кечмайди. Ҳар қандай ижтимоий ва сиёсий фаоллик, мантикийлик билан бир каторда, чуқур ҳиссий таъсирланиш, қайғуриш туйғулари асосида юзага келади. Шу боис инсоннинг сиёсий ижтимоийлашуви мураккаб ҳиссий-рационал ҳодисадир. Бу ҳолатни инкор этиш илмий жиҳатдан калтабинликка ва, пировардида, худбинликка элтади.

4-§. Сиёсат - ижтимоий ҳаёт кўзгуси

Сиёсатнинг муҳим хусусиятларидан бири унда ижтимоий воқеаларнинг умумлашган ҳолда акс этишидир. Сиёсат таркибида шунинг учун жамият иқтисодий, маданий, маънавий, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлари ўз аксини топади. Сиёсат бу муносабатларнинг ҳолати, ўзаро алоқаси, ривожланиш тамойилларини акс эттиради. Бу – сиёсат учун идеал ҳолатдир. Бироқ ҳаётда, реал воқеаларда ҳамма вақт ҳам сиёсат ва ижтимоий ҳаёт ўртасида ўзаро мослик, таркиб жиҳатдан

¹ Қаранг: Нарзулла Жўраев. Агар огоҳ сен... Портретга чизгилар: Сиёсий эссе. -Т., 1998. - 60-бет.

уйғунлик кузатилмайди. Бунинг бош сабаби – сиёсатнинг субъекти билан боғлиқ. Чунки сиёсат ижтимоий воқеликнинг механик тарзда эмас, балки маълум ижтимоий гуруҳлар, партиялар, қатламлар манфаати ва мақсади орқали акс эттирилади. Шунинг учун мазкур бўлимга «сиёсат – ижтимоий ҳаёт кўзгуси», деб сарлавҳа қўйишимиз сиёсатни механик ҳодиса сифатида тушунишимизни англамайди. Сиёсат ижтимоий ҳаётнинг «кўзгуси» бўлиши учун у ижтимоий ҳаёт, реал воқеликнинг бир қатор эҳтиёжларини тўғри акс эттириши лозим. Афсуски, сиёсатда идеал ҳолат билан реал ҳолат ўртасида, сиёсат ва амалиёт ўртасида ҳар доим ҳам уйғунлик, мутаносиблик юзага келавермайди. Чунки ҳар қандай сиёсат заминида шахс, гуруҳ ёки давлатнинг муайян манфаатлари ва мақсадлари мавжуд.

Агар сиёсат ижтимоий воқеликни ҳар доим ҳам адекват, яъни шакл ва мазмун жиҳатдан ўзаро мослик талаби асосида акс эттирганда эди, бундай сиёсатнинг умри узоқ бўлар эди. Аммо реал ҳаётда, ижтимоий воқеликда буни кузата олмаимиз. Бунинг сабаби – реал ҳаёт, ижтимоий воқелик доимо у ёки бу сиёсат шаклига нисбатан мазмунан бойроқ ва ранг-барангдир. Худди шу сабабларга кўра, сиёсат абадий бўлмай, доимо шартли ва нисбийдир. Ҳар қандай сиёсат ижтимоий воқеликнинг у ёки бу конкрет талаби, эҳтиёжи асосида юзага келади, шаклланади. Бунда сиёсат субъектлари ичида давлат етакчи ўринни эгаллайди.

Давлатнинг типи, шакли, бошқарув тизими ва ички табиати сиёсатнинг кифоасини белгилайди. Бошқача қилиб айтганда, сиёсат жамиятга ташқаридан «берилган» бўлмайди, у доимо ижтимоий воқелик заминида шаклланади. Сиёсатнинг ижтимоий воқелик билан алоқаси унинг бир қатор вазифалари орқали намоён бўлади. Бундай вазифалар жумласига сиёсатнинг ижтимоий воқеликни бошқариш вазифаси киради. Сиёсат жамиятни бошқариш воситасидир¹. Сиёсат ёрдамида жамият, шахс ва давлат бошқарилади. Лекин бошқарув кўп жиҳатдан бошқарилувчининг – жамият аъзоларининг сиёсий онги ва маданияти даражасига боғлиқ.

Жамиятни сиёсий жиҳатдан бошқариш муайян назарий концепция, мафкура асосида бўлса-да, муайян бошқарув воситаларисиз

¹ Қаранг: Weber M. The theory of social and economic organization. - N. Y., 1947. - P. 154.

амалга оша олмайди. Жамиятни сиёсий жиҳатдан бошқариш муайян бошқарув шакли бўлишини ҳам тақозо этади.

Тарихан сиёсий бошқарув шакллари ўзгариб келган. Бундай ўзгаришларнинг заминиди объектив ижтимоий-тарихий жараённинг ўзгариши ётади. Сиёсат ижтимоий воқеликнинг кўзгуси тарзида объектив ижтимоий-тарихий тараққиётдан, унинг эҳтиёжларидан ташқарида мавжуд бўлиши ҳам, ривожланиши ҳам мумкин эмас. Агар сиёсатга тарихий эҳтиёж, реат ҳаётий талаб бўлмаса, у барҳам топади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай сиёсатнинг манбаи, унга ҳаёт берувчи «кони» - реал ҳаёт талаби ва тақозосидир. Акс холда сиёсат тарихий воқеликнинг кўзгусига айлана олмайди. Сиёсат табиатидаги доимо кишиларни ҳайратга солувчи шаклий бекарорликнинг бош сабаби ҳам ана шундадир. Бундай бекарорлик, бетайинлик айрим кишиларнинг сиёсатдан жирканишига, уни «ифлос иш» деб баҳолашига ҳам олиб келади. Аслида, шакли ва туридан қатъи назар, ҳар бир киши гоҳида бевосита, гоҳида билвосита сиёсат билан боғлиқ бўлади. Чунки у маълум давлат ҳудудида яшайди, фаолият кўрсатади. Давлатдан ташқарида киши фаолиятининг маъноси ўзгаради.

Киши ўз фаолиятининг, тақдирининг сиёсатга боғлиқ, эканлигини ҳар доим ҳам англамайди. Эмпирик, яъни кундалик онг даражасида туриб ўзини «эркин» ҳис қилади. Аслида эса у жамиятда ҳукмрон бўлган норма, қоида, қадрият ва анъаналардан четда бўла олмайди. Бунинг бош сабаби, юқорида таъкидлаганимиздек, сиёсатнинг бошқарув вазифасидир. Жамият сиёсат воситасида бошқарилади. Агар жамоа бошқарилмаса, боши оққан томонга қараб кетади, жамиятдаги маънавий мувозанат бузилади.

Жамиятни сиёсий бошқариш шакли объектив ижтимоий-тарихий жараёнга монанд тарзда тарихан ўзгариб туради. Шу маънода, сиёсий бошқарув шаклларининг тарихий эволюцияси ёки такомиллашуви хусусида гапириш мумкин бўлади.

Тарихда жамиятни сиёсий бошқариш шакли демократиядан то парламент республикасигача бўлган тадрижий йўлни босиб ўтди. XX аср бўсағасида ер юзида сиёсий бошқарув уч шаклда амалга оширилмоқда. Булар – монархистик, президентлик республикаси ва парламент республикаси бошқарувларидир. Шу билан бирга, юқоридагиларнинг ҳеч бири билан тўла қамраб олинмайдиган сиёсий бошқа-

рув шакллари ҳам мавжуд. Амалда бир муайян сиёсий бошқарув шаклида қатор бошқа бошқарув шаклларининг айрим элементлари ҳам иштирок этиши мумкин. Масалан, ҳозир айрим давлатларда аралаш ёки ярим президентлик бошқаруви учрайди. Бундай давлатларда президентлик ваколатларининг ҳажми соф президент бошқарувидагига нисбатан кичикроқ бўлиш билан бирга, анъанавий парламент сиёсий бошқаруви учун хос бўлган президент ва парламент, парламент ва ҳукумат ўртасидага алоқалар сақлаб қолинади.

Масалан, ҳозир Францияда президент бир вақтнинг ўзида давлат ва ҳукумат бошлиғи вазифасини бажаради. Франция конституциясига биноан, ҳукумат парламент олдида ҳисоб бериши шарт бўлса-да, амалда парламент ҳам, ҳукумат ҳам президент олдида ҳисоб беришга мажбур. Бунинг устига, президентнинг парламент қуйи палатасини тарқатиб юбориш ёки унинг қарорларини тўхтатиб қўйиш (вето) ҳукуқи сақлаб қолинган.

Сиёсат фалсафаси сиёсат ёки сиёсий бошқарувнинг у ёки бу шакли хусусида эмас, балки сиёсатнинг моҳияти, табиати хусусида баҳс юритса-да, биз сиёсий амалиётдан узоқлашмаслигимиз, аксинча, реал сиёсий ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан ҳолда бу масалаларга ҳам қисқача тўхталишимиз жоиз.

Сиёсий бошқарув шаклларини таҳлил қиларканмиз, қизиқ бир ҳолатни кўришимиз мумкин. Масалан, сиёсий бошқарувнинг монархистик шакли ҳукмрон бўлган мамлакатларда ҳокимиятнинг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтиши кузатилса, демократик сиёсий бошқарувга асосланган президентлик республикаларида ҳатто парламентнинг президентга нисбатан ишончсизлик билдириш (импичмент) ҳукуқи борлигини кўриш мумкин.

XX асрнинг сўнгги йилларига келиб, монархистик сиёсий бошқарувнинг мутлақ монархия ва конституциявий монархия шакллари сақланиб қолди. Агар монархиянинг биринчи шакли, масалан, Саудия Арабистонида ва бошқа айрим мамлакатларда сақланиб қолган бўлса, иккинчиси – Белгия, Швеция, Норвегия, Буюк Британия мамлакатларида, яъни монархнинг сиёсий ваколатлари конституция билан чеклаб қўйилган давлатларда сақданиб қолди. Бу мамлакатларда монарх мамлакат аҳолиси бирлигининг, яқдиллигининг рамзи сифатида фаолият кўрсатади. Унинг ваколатлари қонун чиқарувчи ҳокимиятга ўтмайди.

Сиёсий амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, монархистик сиёсий бошқарув мавжуд бўлган мамлакатларда сиёсий соҳада мўътадиллик, мувозанат кузатилади. Бироқ бу ходисани мутлақлаштириш мумкин эмас. Чунки сиёсий бошқарув шакли, худди сиёсатнинг ўзи каби, ижтимоий воқеликни, мавжуд миллий маданиятни, унинг анъаналари ва кадриятларини ўзида акс эттиради. Сиёсий бошқарувнинг у ёки бу тарихий шаклига кўркўрона эргашиш ёки таклид қилиш миллий фалокатга олиб боради.

Сиёсат бениҳоя муҳим ижтимоий ҳодисадир. Бироқ бунини ҳамма ҳам фаҳмлай олмайди. Кўпчилик сиёсатни сиёсатдонларнинг, давлат раҳбарларининг иши деб ўйлайди, ундан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилади. Натижада киши давлат ишларига нисбатан лоқайд, бефарқ ва эътиборсиз бўлади. Давлат, халқ ишига бефарқлик ва лоқайдлик мамлакат микёсида қонунларнинг бузилишига, бошбошдоқликка, тарбиясизликка, пировардида, иқтисодий ва маънавий инкирозга олиб келади.

Сиёсат шундай нарсаси, инсон унга минглаб кўзга кўринмайдиган, ҳис қилинмайдиган, бироқ ақл, тафаккур ёрдамида фаҳмланадиган ришталар билан боғланган бўлади. Бундай боғланиш кишиларнинг биргаликда ҳаёт кечириш ва фаолият кўрсатишга бўлган эҳтиёжи натижасидир. Сиёсат кишилар фаолиятини бир мақсад томон йўналтириш, бошқариш воситасидир. Сиёсат маълум даражада инсон табиати билан, унинг ижтимоийлашуви билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам сиёсат – ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми. Унда инсон ё фаол тарзда, ё сул ҳолда иштирок этади. Ижтимоий ҳаётда инсоннинг фаоллиги, бир томондан, унинг сиёсий онги ва сиёсий маданияти даражаси билан боғлиқ бўлса; иккинчи томондан, жамият сиёсий тизимининг, сиёсий тузумнинг, конституциявий тартиб ва ҳокимиятнинг табиати билан узвий боғлиқдир.

Фалсафа фани нуқтаи назаридан, сиёсат ижтимоий онг шакллари билан бири бўлганлиги учун субъектив ҳодисадир, у инсон онги билан боғлиқдир. Иккинчи томондан эса, сиёсат инсоннинг ижтимоийлашув даражаси билан боғлиқ. Сиёсатнинг қай даражада самарали бўлиши давлат, ҳокимият ва мавжуд ҳуқуқий воқеликнинг тараққиёт даражасига боғлиқ. Шу маънода сиёсат ҳуқуқ билан узвий алоқада бўлади. Бу алоқадорлиқни яққолроқ тасаввур этиш учун кейинги бобда давлат, ҳокимият ва ҳуқуқни фалсафий жиҳатдан таҳлил этамиз.

II боб. СИЁСАТ, ДАВЛАТ, ҲОКИМИЯТ ВА ҲУҚУҚНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

1-§. Давлат – сиёсатнинг предмети

Сиёсатнинг ижтимоий табиати бир катор ижтимоий ҳодисалар орқали намоён бўлади. Бундай ижтимоий ҳодисалар жумласига давлат, ҳокимият ва ҳуқуқ киради. Давлат сиёсатини рўёбга чиқаришнинг, уни жамият аъзоларининг ҳаётига татбиқ этишнинг ғоят кучли воситасидир. Давлат ва сиёсат ўзаро узвий боғлиқ бўлган ҳодисалардир. Давлатсиз сиёсат ва муайян сиёсатсиз давлат мавжуд эмас. Ушбу алоқадорлик диалектик табиатга эга.

Ўзбекистонда мустақилликка эришилганидан сўнг, давлат ва жамият қурилиши ҳамда сиёсий бошқарув соҳасида пайдо бўлган эҳтиёж давлат, сиёсат, ҳокимият ва ҳуқуқ ўртасидаги ўзаро алоқадорликни чуқур таҳлил этишни тақозо этмоқда. Ўзбекистонда дунёвий, демократик ва ҳуқуқий давлат қуриш стихияли тарзда ёки бировларга тақлид қилиб эмас, балки муайян изчил яратувчилик сиёсати орқали амалга оширилмоқда. Бундай мураккаб ва масъулиятли вазифани амалга ошириш учун азалий ва анъанавий назарияларни янгича таҳлил этиш ва баҳолаш талаб этилади.

Жамиятнинг сиёсий негизи бўлмиш давлат ва ҳокимиятга янгича қараш ва уларни фалсафий таҳлил этиш вақт, давр тақозосидир. Бундай эҳтиёж юзага келишининг асосий сабаби мамлакатимиз ҳуқуқий, демократик ва маърифий давлатни барпо этишдан иборат ижтимоий йўл ва мақсадни танлаганлигидир.

Давлат, унинг пайдо бўлиш шарт-шароитлари, сабаблари, тарихий шакллари, тараққиёт уфқлари ва тақдири муаммоси азалдан ижтимоий фалсафанинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Давлатнинг келиб чиқиши, тарихий такомиллашуви, жамият ҳаётининг бошқа жабҳаларидан ажралган ҳолда содир бўлмаган. Давлат тараққиётининг бундай асосий жабҳаларидан бири ахлоқ ва ҳуқуқ ҳисобланади. Ахлоқ ва ҳуқуқ тараққиёти кўп жиҳатдан давлат тараққиётига, унинг такомиллашувига фаол таъсир ўтказган. Бу фикрни ўз даврида у ёки бу шаклда Ғарб (Н.Макиавелли, Ш.Монтескьё, И.Кант, Гегель) ва Шарқ (Фаробий, Беруний, Хунайн Ибн Исҳоқ, Ибн Рушд,

Марғиновий) мутафаккирлари ҳам билдирганлар.

Марксизм-ленинизм назариясида давлатнинг келиб чиқиши ижтимоий тенгсизликнинг, синфларнинг вужудга келиши ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг секин-аста қарор топиши билан боғланган. Ушбу таълимотга кўра, давлат хусусий мулкнинг юзага келиши ишлаб чиқариш воситаларининг жамиятдаги бир қисм бойларнинг қўлида тўпланиши натижасида пайдо бўлган.

Дарҳақиқат шундайми? Мамлакатимизда хусусий мулкчиликка йўл очилаётган, мулк тобора давлат тасарруфидан чиқиб бораётган, жамият демократлашаётган бир шароитда давлатнинг марксча-ленинча таҳлили ўз кучини ва аҳамиятини саклай оладими? Агар давлатнинг марксча-ленинча ёки формациявий талқини ўз илмий аҳамиятини йўқотган бўлса, унда қандай таҳлил жамиятшуносликда, хусусан давлат назариясида устун мавкега эга бўлиши керак?

Бизнингча, давлат ўз моҳиятига, табиатига ва вазифасига кўра фалсафий жиҳатдан қандай талқин этилмасин, тарихан ўзининг асл вазифасини бажариб келган ва бундан буён ҳам бажаради. Давлат ўз моҳияти, мазмуни ва вазифаларига кўра, адолат омилidir. Агар ҳукми жамият ахлоқининг посбони, ҳимоячиси, деб оладиган бўлсак, давлат, дарҳақиқат, адолат омилidir.

Давлат ҳақида инсоният тарихида илк бор 10 китобдан иборат илмий рисола яратган қадимги юнон мутафаккири Афлотун (э.а. 427-347 й.й.) уни «Давлат ёки Адолат ҳақида» деб номлади. Бу китоб унинг шоҳ асарларидан бири - «Театет»дан аввалроқ, «Федон»дан эса кейинроқ вужудга келган эди.

Шунинг учун «давлат» тушунчасининг «адолат» категорияси билан боғланиши бежиз эмас. Марксизм-ленинизм назариясида, юқорида таъкидланганидек, давлатнинг пайдо бўлиши жамиятнинг икки қутбга бўлиниши – мулкдорлар ва мулксизлар синфларининг вужудга келиши билан боғланади, давлат хусусий мулкнинг посбони ва мулксизларни итоатда тутиш воситаси сифатида изоҳланади. Марксизм-ленинизм назариясига биноан, давлат тарихан муайян бир даврда пайдо бўлади ва тарихан муайян бир даврда йўқолади. Сўнгги даврни марксизм-ленинизм ақидачилари умумхалқ мулкнинг вужудга келиши билан, коммунистик эранинг бошланиши билан боғлайдилар. Марксизм-ленинизм зўрликни давлатнинг асосий белгиси деб

қарайди, шунинг учун пролетариат диктатурасининг ўрнатилишини ҳам адолат қарор топишининг тарихий рамзи, адолатнинг тантанаси деб ҳисоблайди.

Марксизм-ленизмнинг бундай ижтимоий-инкилобий таълимоти давлатнинг ҳақиқий табиатига, вазифасига ва узоқ давом этган тарихий такомиллашув йўлига мутлақо зиддир.

Бизнингча, зўрлик ишлатиш давлат ҳокимиятнинг асосий эмас, балки ёрдамчи хусусиятларидан биридир. Зўрлик ишлатиш фақат маълум ижтимоий вазият такозо этган жараёнлардагина содир бўлади. "Давлат"нинг том маъноси фуқароларнинг маънавий-маданий бирлигини, бир бутунлигини ва яхлитлигини таъминлаш билан боғлиқ. Давлат жамият ахлоқи такозо этувчи тарихий заруриятдир. Шу маънода, давлатнинг у ёки бу типда, у ёки бу шаклда бўлиши жамият аъзоларининг маънавий камолоти даражасига боғлиқ бўлади. Давлатнинг тарихий шакллари бўлмиш монархия, унитар, тоталитар, фашистик, парламентар, республика, федератив, конфедератив сингари бошқарув тизимларининг қарор топиши, том маънода, ижтимоий ахлоқ ва ижтимоий руҳиятнинг қай даражада тараққий этганлигига боғлиқ.

Шарқ алломаларининг бой меросида давлат бошқарувининг маънавий-маданий табиати концепцияси салмоқли ўрин тутди. Шунинг учун биз олға сурмокчи бўлган ушбу концепция алоҳида бир «кашфиёт» бўлмай, балки ўтмиш фалсафий меросимиз заминиди вужудга келган. Жумладан, буюк Шарқ мутафаккири Абу Наср Форобий «Фозил шаҳар», «адолатли ҳоким», «одобли фуқаро» ҳақида, уларнинг ахлоқий фазилатлари хусусида бир қанча рисоалар яратган¹. Форобийнинг давлат ҳақидаги таълимоти унинг этикаси заминиди вужудга келган. Бундай анъана унинг «муаллиму аввал» ҳисобланмиш ғоявий устози Арасту таълимоти билан боғлиқдир.

Давлатни адолатчи тарзда бошқариш, жамиятда адолатни қарор топтириш ғояси буюк соҳибқирон Амир Темур «тузук»ларида ҳам ўз ўрнини топган². Амир Темур ўз салтанатини бошқаришда вазирларига, уларнинг ахлоқий фазилатларига таянган. Масалан, Амир Темур вазир бўлишга даъвогар шахсдан тўрт асосий фазилатнинг соҳиби бўлишни талаб этади. Биринчиси – асиллик, тоза наслик; ик-

¹ Қаранг: *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шаҳри. - Т., 1993.

² Қаранг: Темур тузуклари / Ҳ.Кароматов таҳрири остида. - Т., 1991.

кинчиси – аклу-фаросатлилик; учинчиси – раият ва сипоҳ аҳволидан боҳабарлик ҳамда тўртинчиси – сабр-тоқатлилик ва тинчликсеварлик.

Амир Темур ўз салтанати аҳолисини ўн икки тоифага бўлиб, ҳар бир тоифага алоҳида иззат-икром ва мулозамат асосида ёндашган. Соҳибқирон ҳокимиятга зўрлик қуроли деб эмас, адолат посбони сифатида қараган. «Темур тузуклари» шундан далолат берадики, давлат тизимининг тузилишида, салтанатни бошқаришда ахлоққа, маънавиятга етакчи ўрин берилади. Собик шўролар давлати илмий адабиётида Амир Темурнинг «конхўр», «жаллод», «бешафқат» ҳукмдор сифатида тасвирланиши бўхтондан бошқа нарса эмас. «Темур тузуклари»нинг ҳаётбахш мазмунини бундай бўхтонларнинг асоссиз эканлигини исботлайди¹.

Давлатга, унинг моҳиятига ва вазифаларига «зўрлик» мезони оркали ёндашиш ҳозирги замон давлатчиликлари аъёналарига, давлатлараро муносабатларига, инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро норматив ҳужжатларга мутлақо зиддир. Давлатнинг моҳияти ва вазифасини тушунишдаги макиавеллизм, нишчечилик каби ғайриинсоний назариялар XX асрга келиб ўз обрўини йўқотди. Фақат ўта ашаддий миллатчи, ирқчи, шовинистик сиёсий режимга асосланган давлатларгина «зўрлик» мезонини давлат мафқураси даражасига қўтардилар. Бирок ҳаёт бундай давлатларнинг умри қисқа ва ҳалокатга маҳкум эканлигини кўрсатмоқда. Жаҳон ҳамжамияти инсон ҳуқуқлари поймол этилаётган бундай давлатларга нисбатан ўз салбий муносабатларини билдирмоқда, иқтисодий ва савдо чекланишлари, муросасизлик кайфиятини вужудга келтирмоқда. Бу шундан далолат берадики, жаҳон давлатлари учун бош мезон – юксак ахлоқий ва маънавий қадриятларга амал қилиш бўлмоқда. "Демократия" маънавий-маърифий категорияси жаҳон давлатлари учун олий мақсад, камолот рамзи мавқеига эга бўлмоқда. Мустақил Ўзбекистон мамлакати ҳам демократик, маърифий ва ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлидан бормоқда. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бунинг ҳуқуқий қафолатидир. Унинг 7-моддаси «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир», деган ғоядан бошланади.

Ўзбекистон давлатининг пойдеворини қонунийлик ташкил этади. Қонунийлик ўзбек давлатчилиги тарихий аъёналари заминида давлатимиз асосига айланди. Соҳибқирон Темур ҳам фуқароларнинг қонун ва тегишли тартибларга амал қилишини салтанат тақдирининг асоси деб ҳисоблаган эди.

¹ Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. - Т., 1996. - 66-бет.

Бундай ҳаётбахш ғоя Ўзбекистон давлат қурилишининг тамал тошидир. Давлат ва унинг моҳияти ҳақидаги юқоридаги фикрларни умумлаштириб таъкидлаш лозимки, давлатни ҳозирги замонда тушуниш илгариги марксча-ленинча тушунишдан тубдан фарқ қилади. Жаҳон ҳамжамияти қадриятлари асосида қараладиган бўлса, давлат «зўрлик» ва «зўравонлик» машинаси эмас, балки инсон ҳақ-ҳуқуқларини, эркинликларини ҳимоя қилувчи сиёсий аппаратдир. Тоталитар тузумлар учун хос бўлган, халқ – давлат учун эмас, балки давлат халқ учун хизмат қилиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши жаҳон давлатчилиги анъаналари заминида, юксак ахлоқий қадриятлар, миллий давлатчилигимизнинг тарихий тажрибасига таянган ҳолда ташкил этилади¹. Ўзбекистон давлат ҳокимиятининг таркибий тузилиши мамлакатда демократия принципларини қарор топтиришга қаратилган. Буни яққолроқ кўриш учун ҳокимият тузилиши ҳақидаги илмий-тарихий ютуқларни таҳлил этиш лозим бўлади.

Ҳокимиятнинг тузилиши тарихан ваколатларнинг тақсимланиши орқали намоён бўлади. «Ваколатларнинг тақсимланиши» категорияси «ҳокимиятнинг тақсимланиши» категориясига мазмун жиҳатдан яқиндир. Бироқ улар айнан бир хил эмас. Чунки давлатни идора этишдаги айрим ёки имтиёзли ваколатлар нафақат қонун чиқаруви, ижро этувчи ёки суд ҳокимиятига, балки сиёсий ва ҳуқуқий шахс – Президентга ҳам берилиши мумкин. Бундай имтиёзли ваколатлар халқ иродаси орқали (референдум) ёки қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан таъсис этилиши мумкин.

2-§. Ҳокимият тақсимланиши – сиёсий ҳодиса

Ҳокимият тақсимланиши принципининг тарихан вужудга келиши давлат ҳаётида ахлоқ қоидаларининг ҳар доим устун мавқега эга эканлигидан далолат беради. Агар ҳокимият тақсимланмаса, яъна шахс, монарх, ҳукмдор қўлида мужассамланса, у ҳолда суиистеъмолчилик, ўзбошимчилик, манманлик каби ахлоққа зид хатти-ҳаракатларга йўл очилади. Жамиятнинг бошқарилишида ҳокимиятнинг тақсимланиши худди меҳнат тақсимооти каби тарихий тараққиёт тақозоси билан юз берган.

Ҳокимиятнинг тақсимланиши ғояси жуда узоқ тарихий ўтмишга

¹ Қаранг: *Азизходжаев А.* Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. - Т., 1993.

бориб тақалади. Бу ғоя илк бор юнон мутафаккирлари яшаб ижод этган шаҳар давлатлар (полислар)да пайдо бўлган ва у ёки бу шаклда Афлотун, Арасту, Полибий, Лукреций каби алломаларнинг асарларида ифода этилган. Ҳокимиятнинг тақсимланиши ғоясига яқин ҳолатлар, хусусан, Шарқда Амир Темур, Бобур ва Шайбонийхон давлатларида ҳам мавжуд бўлган. Бироқ на қадимги дунёда ва на ўрта асрларда бундай ғоялар бир бутун, яхлит сиёсий-ҳуқуқий таълимот даражасига кўтарила олмаган. Чунки ўша даврлар жамиятларининг тараққиёт даражаси бунга имкон бермаган. Ҳокимиятнинг тақсимланиши ғояси XVII-XVIII асрларга келиб, яъни инсоният капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларига томон илк қадамлар қўйган, феодал ишлаб чиқариш усули инкирозга юз тутган, жамиятнинг юқори даражадаги ишлаб чиқаришга бўлган талаби кескин ортган даврда вужудга келди. Бу буюк француз ва инглиз буржуа инкилоблари даврига тўғри келади. Ҳокимиятнинг тақсимланиши ҳақидаги ғояни илк бор илмий жиҳатдан талқин этган ва асослашга уринган мутафаккирлар инглиз файласуфи Жон Локк ҳамда француз файласуфи ва тарихчиси Шарль Луи Монтескьё ҳисобланадилар. Жон Локк фикрича, ҳокимиятнинг тақсимланиши – давлат бошқарувидаги суиистеъмолчиликларга барҳам беради, инсон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишига, жамиятда адолат ўрнатилишига кўмаклашади.

Ш.Монтескьё ҳокимиятнинг тақсимланиши ҳақида яхлит бир илмий назарияга асос солди. Бу назариянинг асосий ғоясини ҳокимият ваколатларининг ўзаро мувозанати ёки тенглиги принципи ташкил этади. Монтескьё таълимотига кўра, давлат бошқаруви ҳокимиятнинг уч асосий тармоғи – конун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти воситасида амалга оширилади. Ушбу ҳокимиятлар нисбатан мустақил ваколатларга эга бўлса-да, ўз ҳуқуқий воситалари ёрдамида бир-бирининг фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириши, уйғунлаштириши шарт.

Бундай назариянинг устунлиги шундаки, унинг амалга оширилиши у ёки бу ҳокимиятнинг танҳо ҳукмронлигига чек қўяди, ўзаро назорат, бир-бирларини ўзаро «тийиб туриш» имкониятини яратади. Айрим ҳолларда истисно тариқасида ижроия ҳокимиятга «вето», яъни «вақтинча тўхтатиб туриш» ҳуқуқи ҳам берилади. Бу билан қонун чиқарувчи ҳокимият, яъни парламентнинг ижроия ҳокимият олдида

ҳисоб беришига тўғри келади. Ўз навбатида, парламент ижроия ҳокимиятнинг қонунларни қандай бажараётганлигини назорат қилади. Ҳукумат ҳам вақт-вақти билан парламент олдида ҳисоб беришга мажбур бўлади. Монтескьё таклиф этган ҳокимият моделининг устун ва маъқул томони шундаки, уч асосий ҳокимият ўртасида ўзаро таъсир ва қайтма алоқа муносабати вужудга келади, жамиятда ижтимоий мувозанатга эришилади, юқорида биз таъкидлаган адолат принципи давлат фаолиятининг асосига айланади.

Бизнинг давримизга келиб, Монтескьё таклиф этган ҳокимият модели умуминсоний мавқега эга бўлди. Ушбу модель жаҳоннинг кўплаб тараққий этган мамлакатларида қарор топди.

Монтескьёнинг ҳокимият тузилишига оид модели тоталитар, унитар ва монархия шаклидаги давлатлар учун бутунлай ётдир. Собик шўролар давлатида гарчи ҳокимият тақсимланишига расман амал қилинган, Конституцияда ҳокимиятлар ваколатлари ҳақида ҳукукий кафолатлар ифодаланган бўлса-да, амалда давлат бошқарувида КПССнинг, тўғрироғи унинг Сиёсий бюросининг яккаҳокимлиги қарор топган эди. Жойларда эса ижроия ҳокимият ваколатлари суиистеъмол қилинар, у партиявий органларга қарам қилиб қўйилган эди. Ҳокимиятнинг марказлашуви, давлатнинг яккаҳокимлиги халқнинг ҳокимиятдан «бегоналашувига», «узоқлашувига» олиб келади. Бу ҳол давлат билан халқ ўртасида жарлик пайдо қилади ва, пировардида, давлат шу жарликка қулайди.

Ҳокимиятларнинг тақсимланиши принципи қанчалик адолатли бўлмасин, у фақат идеал, яъни баркамолликнинг рамзидир, ҳолос. XX асрнинг охирига келиб ҳали жаҳоннинг ҳеч бир давлатида ҳокимият тақсимланишининг ушбу модели тўлиқ қарор топмади. Ҳаттоки инсоният тарихида биринчи бўлиб 1787 йилда ҳокимият тақсимланиши принципи асосланган Конституциясини қабул қилган АҚШда ҳам бундай идеал модель тўла амалга ошмаган.

Ҳокимиятни фалсафий таҳлил этишнинг методологик аҳамияти шундаки, у ҳокимият тармоқлари ўртасидаги ўзаро диалектик бирликнинг, мутаносибликнинг мантиқан зарурлигини ёритишга кўмаклашади. Ҳаёт, унинг ранг-баранг хусусиятлари, муносабатлари ва ҳодисалари ҳар қандай идеал назариядан ҳам бойроқ ва ранг-баранг-роқдир. АҚШ Конституцияси мана 200 йилдан зиёд вақтдан буён

Ўзининг халқчиллиги, демократиклиги билан АҚШ фуқароларига манзур бўлиб келмоқда. Бироқ АҚШ ҳуқуқ фалсафаси мутахассисларининг эътироф этишларича, АҚШ давлатчилигида ҳам ҳокимиятнинг тақсимланиши ҳақидаги идеал модель тўлалигича қарор топгани йўқ. Чунки қонун ва ҳаёт муносабатида ўзаро мутлақ мослик, уйғунлик ва мутаносиблик ҳар доим ҳам қарор топа олмайди. Қонун ва ҳаёт ўртасидаги нисбатан тўла мувофиқлик фуқароларда юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданият, қонунларга ҳурмат кўникмалари пайдо бўлгандагина юзага келиши мумкин. Бу эса ўта машаққатли жараёндир. Ҳокимиятнинг тақсимланиши принципи қуйидаги идеал ҳолатдагина тўла қарор топиши мумкин:

- қонун чиқарувчи ҳокимият ҳеч маҳал ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ваколатларини ўзлаштирмаслиги керак;

- ижроия ҳокимият, ўз навбатида, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятлари ва ваколатларини ўз зиммасига олмаслиги керак;

- суд ҳокимияти эса қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларининг ҳуқуқларидан фойдаланмаслиги керак.

Мазкур идеал ҳолатнинг фалсафий таҳлили шундан далолат берадики, қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти ўртасида расмий жиҳатдан чекланиш мавжуд бўлса-да, амалда бундай ўзаро қатъий чекланишни жорий этиб бўлмайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, ҳокимиятни амалга оширувчилар қандайдир робот, сунъий программалаштирилган механизм эмас, балки жонли, маълум индивидуал эҳтиёж, манфаат ва қизиқишларга эга бўлган инсонлардир. Ҳокимиятнинг шакли ҳам, мазмуни ҳам том маънода жамият ва шахс манфаатлари, жамият аъзоларининг маънавий ва маданий камолоти даражасига бевосита боғлиқ бўлади.

3-§. Ҳокимиятлар уйғунлиги ва ўзаро мутаносиблиги

Фалсафада ҳокимиятнинг тақсимланиши назарияси объективлик ва субъективликнинг диалектикаси ва методологик характери билан узвий боғлиқдир. Бунинг маъноси шундаки, ҳокимият тақсимланиши ҳодисаси инсоният ижтимоий-тарихий тараққиётининг объектив бир босқичи ёки натижаси бўлса-да, у ўзининг қарама-қарши томони бўлиш субъективлик билан боғлиқдир. Объект ва субъект, объек-

тивлик ва субъективлик ҳокимиятнинг шакли ва мазмунига, моҳиятига ва намоён бўлиш кифасига доимо йўлдош ва ҳамоҳанг бўлади. Ўз навбатида, объективлик ва субъективлик котиб қолган абадий, мутлақ қарама-қарши томонлар бўлмай, реал ҳокимиятнинг реал фаолиятида, тарихий тараққиёт даражасида иштирок этади, ҳокимият тақсимланишининг у ёки бу даражадаги идеал андозасини жамият ҳаётида реаллаштиради. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти таркибида мазкур уч таркибий элементнинг юзага келиши ва қонуний йўл билан мустаҳкамланиши асло ижтимоий адолатнинг тўла қарор топишини англатмайди. Учала ҳокимиятни амалга оширувчи ва ифода этувчи субъектлар фаолиятида суиистеъмолчиликлар ҳам, қонунбузарликлар ҳам, манфаатдорлик ҳам у ёки бу шаклда намоён бўлиши мумкин. Акс ҳолда Конституциявий судга ҳам, апелляция судига ҳам, пировардида импичмент институтига ҳам ҳеч бир ҳожат қолмаган бўлур эди. Ҳокимиятнинг тақсимланишида субъективликнинг объектив мавқеи пировардида жамиятни бошқариш институти ва унинг механизми ўзгариб туришини тақозо этади. Юқорида ифода-ланган идеал ҳолат жамият учун бир орзу, умид бўлиб қолаверади. Албатта, бундан ҳокимиятнинг учала шакли ўртасида ўзаро уйғунлик, мутаносиблик ҳеч қачон юзага келмайди, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳокимият тақсимланиши принципининг фалсафий таҳлили нуктаи-назаридан қараганда, ҳокимият шаклларининг ўзаро уйғунлиги жамият маънавий тараққиёти билан функционал равишда боғлиқдир. Агар жамиятда муқим, мустаҳкам ва фуқаролар учун умумий бир олий маънавий маданият, айниқса, ахлоқ қарор топа олса, ҳокимият шакллари ўртасида ҳам уйғунлик юзага келади.

Инсоният ўз тараққиётининг идеал андозасини, моделини яратишдан қўзлаган асосий мақсади ҳам шундаки, у ўз фаолиятини бундай андозага мос қилиб ташкил этишга, шакллантиришга ҳаракат қилади. Бундай андозалар гўёки йўлчи юлдуз, компас каби инсоният-ни камолот сари етаклайди, унга тараққиёт йўлини кўрсатади.

Шунинг учун ҳокимият тақсимланиши принципининг юзага келиши тасодиф эмас, балки тарихий заруратдир. Демак, ушбу принцип келажақда сиёсий соҳанинг етакчи омили бўлган давлатнинг такомиллашуви (демократлашуви) асосида албатта реал турмушда қарор топади.

Давлат, ҳокимият ва унинг тақсимланиши, ўз навбатида, ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий онгнинг муҳим ва етакчи шакллари-дан бири бўлмиш ҳуқуқ ва ҳуқукий онг тараққиёти билан узвий равишда алоқада бўлади. Давлат ва ҳокимиятнинг амалга ошиш механизми тўлароқ ва чуқурроқ тасаввур этиш учун уларнинг ажралмас қисми, аниқроғи сиёсий асоси бўлган ҳуқуқни фалсафий жиҳатдан таҳлил этиш лозим бўлади.

Собиқ Иттифоқ мафкураси бўлган марксизм-ленинизм назариясида ҳуқуқ жамиятдаги ҳукмрон синф иродасининг қонун даражасига кўтарилган ҳолати, деб тушунтирилар эди. Ҳуқуққа синфий ёндашиш ва таҳлил этиш марксизм-ленинизм таълимоти учун хос бўлган мафкуравий ҳолат эди. Ҳуқуқни синфий таҳлил этишнинг қанчалик тўғри эканлигини келажак кўрсатади.

Ҳуқуқ ижтимоий онг шакллари-дан бири сифатида инсон тарихий тараққиётининг бирмунча кейинги босқичларида пайдо бўлган. Ҳуқуқ тарихан инсон табиий ҳуқуқлари заминидан пайдо бўлган. Унинг дастлабки шакллари инсон ахлоқи билан узвий боғлиқ бўлган. Ҳуқуққа кенгроқ ёндашадиган бўлсак, у асосан ахлоқ қосбони сифатида намоён бўлади. Киши ахлоқининг асосий категорияларидан бири бўлмиш адолат ҳуқуқнинг илк кўринишларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳуқуқ ва қонун жуфтлиги эмас, балки ҳуқуқ ва адолат жуфтлиги ҳозирги ҳуқукий системанинг ибтидоий кўринишидир.

Жамият ахлокий норма ва қоидаларини муҳофаза этиш ҳуқуқнинг асосий вазифаларидан биридир. Бундай талаб ҳуқуққа кишилар жамоаси, уларнинг муайян тарихий бирлиги (уруғ, қабила, элат, миллат) томонидан қўйилади. Яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, ор-номус ва шаън, бурч, виждон ва бошқа кадриятларнинг кишилар фаолиятида намоён бўлиши инсон табиий ҳуқуқлари ва жамият манфаатлари нуқтаи-назаридан туриб баҳоланади. Шу маънода ҳар қандай ҳуқукий норма асос-этибори билан жамият ижтимоий нормаларига, хусусан ахлоқ нормаларига тобе бўлади. Бу ҳолат, албатта, ҳуқуққа қотиб қолган ҳодиса сифати ёндашилганда кўринади.

Аслида эса ҳуқуқ тарихан ахлокий онг заминидан шаклланган бўлса-да, ўзининг муайян ички тараққиёт механизмига, қонуниятларига ҳам эгадир. Аниқроғи, ҳуқуқ ижтимоий онгнинг турли шакллари

билан алоқада бўлса-да, нисбий мустақилликка эгадир. Бунинг асосий сабаби шундаки, ҳуқуқий онг намоён бўладиган деярли барча жабҳалар (фуқаролик, фуқаролик-процессуал, жиноят, жиноят-процессуал, меҳнат, молия, маъмурий, конституциявий, киёсий, халқаро ва бошқа ҳуқуқлар) ягона бир система шаклида мавжуд бўлади. Ўз навбатида, ҳар қандай ҳуқуқий система тарихий тараққиётдан, унинг бирон босқичидан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Ҳар қандай ҳуқуқий система ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий муносабатларнинг тарихий тараққиёт даражаси билан узвий боғлиқ бўлибгина қолмай, ўз умрини тугатган собиқ ҳуқуқий система томонидан тақозо этилади.

Ҳуқуқнинг асосий хусусиятларидан бири давлат ва унинг сиёсати билан боғлиқлигидир. Кенг маънода, ҳуқуқ давлат билан боғлиқдир. Бироқ бу боғлиқлик уларнинг айнанлигини англатмайди, чунки давлат, ҳуқуқий мақомдан ташқари, сиёсий ҳокимият мақомига ҳам эгадир.

4-§. Сиёсат ва ҳуқуқ муносабати

Марксизм-ленинизм ақидачилари ҳуқуқнинг пайдо бўлишини давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ деб, уларнинг тарихий тақдирини айнанлаштиради. Гўёки давлатнинг тарихан барҳам топиши ҳуқуқнинг ҳам барҳам топишига, аниқроғи унга ҳеч бир эҳтиёж қолмаслигага олиб келар эмиш. Бу ҳолатни улар коммунистик эра – инсонлар учун фаровонлик ва бахт-саодат тузуми билан боғлайдилар. Бундай ҳулосаларнинг замирида марксизм-ленинизм учун асосий бўлган синфий ендашиш ғояси ётади. Аслида эса ҳуқуқ ҳеч қандай сиёсий система ёки унинг кўринишларидан бири бўлмиш давлат билан узвий боғлиқ эмас. Бунинг асосий сабаби инсон табиий ҳуқуқларининг ҳар қандай давлат ҳуқуқининг асосини ташкил этишида. Ҳар қандай давлат, агар у инсоний бўлса, инсоннинг табиий ҳуқуқларидан келиб чиқади ва ишни даставвал уларни ҳимоя қилишдан бошлайди.

Ҳуқуқ ва унинг табиатига марксистик ёндашувдан ташқари, бир қатор бошқа ёндашувлар ҳам мавжуд. Улар қаторига ҳуқуққа феноменологик, интуитивистик, экзистенциалистик, позитивистик, психологик ва прагматик ёндашишларни киритиш мумкин. Бундай ёндашишлар гарчи бирёклама бўлиб кўринса-да, ҳар ҳолда ҳуқуқ

ҳодисасини нисбатан тўлиқ инъикос эттириш имконини яратади.

Шу сабабли бўлса керак, жаҳоннинг етакчи маърифий давлатлари ҳуқуқшунослигида собик шўролар ва мустақилликка эришган янги давлатлар ҳуқуқий ҳужжатларида учрамайдиган ҳуқуқий нормалар ўз аксини топган, Масалан, инсон органларининг трансплантация қилиниши (кўчириб ўтказилиши), аборт, ҳайвонларда илмий тажрибалар ўтказиш, оммавий эпидемия ёки оммавий руҳий бўҳронларни юзага келтирадиган ҳатти-ҳаракатларни чекловчи ва тартибга солиб турувчи ҳуқуқий нормалар ишлаб чиқилган ва мавжуд қонунлар тизимида ўз ўрнини эгаллаган.

Ҳуқуқ инсон ва унинг фаолиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди. У инсон эҳтиёжларига хизмат қилади. Бироқ ҳар қандай инсоний эҳтиёжга «эркин» тарзда ҳуқуқий мақом бериш мумкин эмас. Бунинг боиси шундаки, киши эҳтиёжлари ҳамма вақт ҳам «маданий» ва «камтарин» бўлавермайди. Шунинг учун дуч келган эҳтиёжга ҳуқуқий мақом бериш жамиятни маънавий инқирозга олиб келади. Ҳуқуқ, шу маънода, ижтимоий нуктаи-назардан маъқулланган бўлиши лозим.

Ҳуқуқ ижтимоий тараққиёт, маданий ҳаёт тарзи томонидан тақозо этилувчи ижтимоий онг шаклидир. Ҳуқуқий элемент мавжуд бўлмаган бирон-бир инсон фаолияти мавжуд эмас. Кишининг ижтимоий муҳитдаги ҳар қандай фаолияти бир вақтнинг ўзида ҳам маданий, ҳам ахлоқий ва ҳам ҳуқуқий маънога эга.

Ҳуқуқнинг давлат, унинг сиёсати ва тури билан боғлиқлиги айрим ҳолларда ҳуқуқ ва қонун ўртасида зиддиятларни келтириб чиқаради. Бу масалани таҳлил этишдан олдин шу нарсани алоҳида таъкидламоқ жоизки, ҳуқуқ ва қонун айнан бир нарса эмас. Ҳуқуқ ва қонун ўртасида диалектик айният ва тафовут муносабати мавжуд. Ҳуқуқ фалсафаси нуктаи-назаридан қаралганда, ҳуқуқ тараққиётининг манбаини нафақат ҳуқуқий амалиёт, кишиларнинг реал ҳуқуқий фаолияти, балки ҳуқуқ ва мавжуд қонунлар тизими ўртасидаги зиддиятлар ҳам ташкил этади. Бундай зиддиятларни билиш ва илмий жиҳатдан баҳолаш пировардида ҳуқуқий назарияни, шунингдек, мавжуд қонунлар тизимини ҳам реал ҳаётга мувофиқ тарзда такомиллаштириш имкониятини тугдиради.

Ҳуқуқ ва қонун ўртасидаги зиддият ўз-ўзича эмас, балки, бирин-

чи галда, мавжуд давлатнинг нотўғри, ғайриинсоний ҳуқуқий сиёсати асосида юзага келади. Ҳар қандай давлат ҳам ҳуқуққа инсонпарварлик асосида, демократик тарзда муносабатда бўла олмайди. Масалан, унитар давлатларда, тоталитар режимлар ёки монархистик бошқарув тизимларида ҳуқуқ ва қонун ўртасидага зиддият ўта равшан кўзга ташланади. Бундай ижтимоий тузумларда инсон ҳуқуқлари поймол этилади, аҳолининг мавжуд ҳокимиятга нисбатан норозилиги тобора кучаяди, келиштириб бўлмайдиган ижтимоий антагонизмлар, зиддиятлар юзага келади. Ҳукмрон давлат сиёсати ва унинг натижасида юзага келган қонунлар тизими ҳуқуққа нисбатан қарама-қарши мавқега эга бўлади. Бу ҳолат жамият тараққиётини орқага тортади, турғунлик вазияти туғилади. Бунинг оқибатида ижтимоий норозилик кучаяди.

Шунинг учун давлат ҳақида, унинг сиёсати ҳақида фақат мавжуд қонунлар тизимининг характери (унинг инсонпарварлиги ёки ғайриинсонийлиги)дан келиб чиқиб баҳо бериш мумкин. Бу қонунлар инсон ҳуқуқларига, унинг маънавияти ва маданиятига мос келса, эҳтиёжларига жавоб бера олса ва уни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қила олсагина уларни жорий этган давлат ҳақида ижобий фикрни билдириш мумкин бўлади.

Ҳуқуқ ва қонун ўртасидаги муносабат юзасидан яна бир фикрни таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, юқорида таъкидланган фикрларга биноан, ҳуқуқни гўёки азалдан берилган ёки гегелчилик руҳидаги «ҳуқуқ ғояси»нинг ўзлигини билиш жараёни тарзида, қонунларни эса иккиламчи бир субстанция (моҳият) деб тушуниш мутлақо нотўғридир. Бундай тушуниш ҳуқуққа нисбатан нигилизмни, кейинчалик эса догматизмни юзага келтиради. Гап шундаки, нафақат қонунлар ҳуқуқ билан мос келиши, балки ҳуқуқнинг ўзи ҳуқуқий амалиёт ва унинг эҳтиёжлари билан мос келишга интилиши лозим. Акс ҳолда ҳуқуқ догматик тус олади, ҳуқуқий сиёсат асосида юзага келган қонунлар тизими эса консерватизмга олиб келади. Бу билан эса асло келишиб бўлмайди. Чунки бу ҳолат жамиятни ҳалокат сари етаклайди, жамиятнинг турли қатламлари жунбушга келади, қотиб қолган, эскирган қонунларга нисбатан норозилик кайфияти кучаяди.

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари фақат мавжуд қонунларга таяниб қолса, уларни такомиллаштиришга, ҳаёт

эхтиёжлари билан мос келтиришга уринмаса, ҳаётнинг ўзи уларни инкор этади. Шунинг учун қонунлар ҳаётини бўлиши керак. Аммо ҳаётини бўлиш уларни доимо ўзгартириб туришни аниқлатмайди. Акс ҳолда жамиятда беқарорлик юзага келади. Бунинг олдини олиш учун қонун чиқарувчи орган қонунларнинг мантикий изчил ва мукамал бўлишига алоҳида эътибор бериши лозим. Қонунлар ўртасида ўзаро субординация, уйғунлик, системалилик вазияти юзага келмас экан, жамиятда мўътадил, қатъий ва изчил илгариланма тараққиёт содир бўлмайди, бугун эртани, эрта бугунни ва кечани инкор этади. Бундан пировардида жамият азият чекади, турмуш қийинлашади.

Бу ҳолатдан чиқиш учун ҳуқуқнинг методологияси бўлган – ҳуқуқ фалсафасига мурожаат этишга тўғри келади. Ҳуқуқ фалсафаси ҳуқуқий норма ва категорияларнигина эмас, балки қонунлар системасини ҳам мантиқан таҳлил этиш, умумлаштириш, киёслаш, аниқлаш, тавсифлаш, таснифлаш ва асослаш имкониятини беради. Энг асосийси - «қонун»га методологик жиҳатдан тўғри таъриф берилади, шунингдек, ҳуқуқий жабҳалар ўртасидаги ўзаро муносабат таҳлил этилади, ҳуқуқий ниғилизмга, эклектика ва догматизмга йўл қўйилмайди.

Кант ва Гегель ҳуқуқ фалсафасининг аҳамияти шундаки, улар доимий ички зиддият, ҳаракат ва ўзгаришда бўлган ҳуқуқий жараённинг мантикий киёфасини яратишга уринганлар; ҳуқуқий нормалардаги тарихийлик ва мантикийлик, абстрактлик ва конкретлик, муқаллак ва нисбийлик диалектикасига алоҳида эътибор берганлар¹. Қадимги юнон мутафаккири Афлотун давлатни файласуфлар бошқаргандагина адолат қарор топиши мумкинлигини айтган эди.

Ҳозирги замон ҳуқуқ фалсафаси мазкур анъаналарни ижодий ўрганиш орқали мамлакатимизда ҳуқуқий, демократик давлат барпо этишнинг илмий методологиясини яратиш билан шуғулланади. Ҳуқуқий давлат методологияси биргина давлат ва ҳуқуқ назарияси ёрдамида эмас, балки жамият ва унинг умумий тараққиёт қонуниятлари, хусусан, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий муносабатлар диалектикаси билан шуғулланувчи ижтимоий фалсафа ва унинг муҳим тармоғи бўлган ҳуқуқ фалсафаси ёрдамида ҳам яратилади. Чунки айнан ҳуқуқ фалса-

¹ Каранг Гегель Философия права - М. 1990

фасигина ҳуқуқка ҳар томонлама ва чуқурроқ ёндашиш, ҳуқуқни ижтимоий онгининг бошқа жабҳалари билан алоқадорликда, замон ва макон бирлиги орқали қараш ва таҳлил этиш имконини беради.

Шу боисдан сиёсат фалсафаси ҳуқуқий назария ва ҳуқуқий амалиёт учун методологик аҳамиятга эгадир. Бундай умумий шаклдаги методологик таҳлил ҳуқуқшуносликнинг ҳеч бир соҳасида амалга оширилмайди. Ҳатто ҳуқуқшуносликнинг энг умумий, интеграллаштирувчи соҳаси – давлат ва ҳуқуқ назарияси фани ҳам ҳуқуқ фалсафаси предметининг ўрнини боса олмайди. Чунки ҳуқуқ фалсафасида ҳуқуқ билиш, сиёсат, маданият, ахлоқ, тарих, дин, маърифат, мантиқ, экология ва, умуман, инсоният ҳаёти нуктаи-назаридан ёндашган ҳолда таҳлил этилади. Бу эса давлат ва ҳуқуқни яхлит ҳолда тушуниш ва англаш учун ўта муҳимдир.

Сиёсат бу ўринда давлат, ҳокимият ва ҳуқуқни интеграллаштирувчи, вазибалари жиҳатидан уйғунлаштирувчи ҳодиса сифатида намоён бўлади.

III боб. САЙЛОВ СИСТЕМАСИ ВА СИЁСАТ

1-§. Мажоритар, пропорционал ва унитар сайлов системаси

Сайлов системаси ходисасига фалсафий жиҳатдан ёндашиш муайян давлат сиёсий тизимининг табиати ва моҳиятини ҳаққоний равишда очиш имконини беради. Хукмрон давлат системасининг асл моҳияти айнан сайлов системаси орқали намоён бўлади.

Сайлов системасининг у ёки бу шакли давлат, унинг конституциявий тартиби ва фуқароларнинг сиёсий онги билан боғлиқдир. Деярли барча давлатлар ўзларида ўтказиладиган сайловларнинг демократик эканлигига даъво қилади. Собиқ шўролар тузуми даврида ҳам давлат аппаратига сайловлар дунёда энг демократик, энг халқчил ва адолатли сайловлар, деб ташвиқ қилинар эди. Бирок деярли ҳар бир фуқарога маълум эдики, расмий ҳужжатларда эълон қилинган сайлаш ва сайланиш ҳукуки фақат расмий ва рамзий бўлиб, амалда эса «сайланадиган» халқ вакиллари юқоридан белгилаб қўйиларди. Чунки сиёсий системанинг бош бўғини – давлат ўз моҳиятига кўра унитар ва тоталитар шаклда эди.

Бунинг асосий сабаби жамиятда тоталитар сиёсатнинг хукмронлиги эди. Тоталитар сиёсат бирпартиявийлик принципи асосида юригилади. Шунинг учун тоталитар сиёсий тартибларда муқобил номзод ёки муқобил сайловлар ўтказишга сиёсий шарт-шароитлар мавжуд бўлмайди. Тоталитар давлатда бирпартиявийлик, сиёсий яккахоқимлик мавжудлигининг ўзи демократия талабларига бошиданок зиддир.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришиши билан бу ҳолатга барҳам берилди, халқимиз тарихида илк бор демократик сайловларнинг ҳукукий пойдеворига асос солинди. Ушбу пойдеворни ташкил этувчи қонунлар жумласига Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги (1993 йил 28 декабрь), Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисидаги (1994 йил 5 май), Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги (1991 йил 18 ноябрь) қонунлар қиради.

Бу ерда биз мулоҳаза юритмоқчи бўлган мавзу сайлов системаларининг ҳозирги кунда мавжуд бўлган шакллари ҳақида. Айрим

хуқуқшуносларнинг фикрига қараганда, ҳозирги кунда асосан икки хил сайлов системаси мавжуд бўлиб, булар мажоритар ва пропорционал сайлов системаларидир¹. Бироқ А.Саидов сайлов системасининг аралаш модели, яъни мажоритар ва пропорционал шаклларининг айрим хусусиятларини ўзида мужассамлантирувчи модели ҳам бўлишини эслатиб ўтади².

Сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан, бу масалага кенгрок, чуқуррок ва ҳар томонлама қараш лозим. Айнан шундай қаралгандагина қалбаки сайлов кампаниялари, сайлов тизимлари орқасида яширинган найрангбозликлар, ҳийлакорликлар, риёкорлик ва ҳўжакўрсинликлар равшанлашади, кишиларда сайлов ишига нисбатан ҳурмат ошади. Сайлов иши халқ ва унинг тақдири, инсон турмуши даражасини белгилайдиган масаладир. Сайлов ишига эътиборсизлик, лоқайдлик ва бефарқлик халқ бошига кўп кулфатлар келтиради. Сайлов воситасида мансабга, шахсий манфаат ва эҳтиёжларни кондиришга интилиш собиқ шўро амалдорларининг ғаразли ниятлари эди. Бироқ бундай ниятлар «демократик», «халқчил», «адолатли» сайлов каби ниқоблар билан ўралган бўлиб, аслида коммунистик партия функционерларининг яккахокимлигини юзага келтирар эди.

Менимча, ҳозирги замонда сайлов системасининг икки эмас, балки уч асосий шакли мавжуд. Булар – мажоритар, пропорционал ва унитар сайлов системаларидир. Уларнинг учаласи ҳам муайян сиёсат типи билан узвий боғлиқ. Мажоритар сайлов тизими («мажоритар» инглизча «majority» сўзидан олинган бўлиб, кўпчилик хоҳиши, иродаси, деган маънони билдиради) демократик типдаги давлатларга ҳос бўлса, унитар сайлов системаси эса ҳокимиятнинг харизматик типига ҳос бўлганлиги учун демократиянинг антиподи ёки муқобили ҳисобланади.

Мажоритар сайлов системаси шароитида ваколатлар тенг тақсимланади ва бир ёки кўп мандатли округлар орқали яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Бунда кўпчиликнинг иродаси асосий деб олинади. Мажоритар сайлов системаси амал қилган сайловларда озчилик кўпчиликнинг иродасига бўйсунди.

¹ Масалан, қаранг: Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан: вопросы реформы законодательства и зарубежный опыт. - Т., 1993.

² Қаранг: Ўша асар. 11-бет.

Мажоритар сайлов системасида бир эмас, бир неча партия ўз мафкураси билан иштирок этиши мумкин. Бу сайлов системасининг афзалликларидан бири шундаки, унда сайловда қатнашаётган партия имкони борича кўпчилик сайловчиларнинг манфаатларини ифода этишга ҳаракат қилади. Мажоритар сайлов системаси жамиятнинг иктисодий, сиёсий ва маънавий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади. Бунинг боиси шундаки, мажоритар сайлов системаси орқали миллий ва сиёсий яқдиликка эришилади, мамлакатда демократия принципларининг қарор топишига асос яратилади.

Мажоритар сайлов системасининг афзалликларидан ташқари, айрим камчиликлари ҳам мавжуд. Аммо сайлов натижаларини "50 % плюс 1 сайловчи овози" асосида яқунлаш озчиликни ташкил этувчи сайловчиларнинг сайловда ютқизишини олдиндан билишга имкон беради.

Мажоритар сайлов системаси жаҳонда кенг тарқалган сайлов шакли бўлиб, ўз табиатига, амалга ошириш механизмига кўра бирмунча демократлашган, адолатли сайлов тизими ҳисобланади. Ҳозир жаҳондаги кўпчилик мамлакатларда мажоритар сайлов тизимини маъқул кўрадилар.

Унитар сайлов системаси унитар давлат йўлдошидир. Унитар давлат барча давлат маъмурий идораларининг фаолияти ўта марказлашган давлатдир. Унитар давлатда одатда миллий ва иктисодий жиҳатдан таркибий бир хиллик кузатилади. Бундай давлатда иктисодий ҳудудлар сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан мустақил бўлмайди. Чунки улар ягона конституция ва улар учун умумий бўлган қонунлар тизими асосида фаолият кўрсатади. *Унитар сайлов тизими* номзодларни халқ эмас, балки ҳукмрон давлат ҳокимияти ёки ҳукмрон партия тавсия этадиган сайлов тизимидир.

Баъзи унитар давлатларда миллий ва иктисодий жиҳатдан айрим фарқлар мавжуд бўлади. Бундай ҳолларда унитар давлатларда расман автономияга йўл қўйилади. Бироқ бундай автономияга сиёсий ва иктисодий мустақиллик берилмайди. Сайлов сиёсати ҳам шунга монанд тарзда марказдан туриб идора этилади. Унитар давлат ва унитар сайлов тизими жаҳонда мажоритар сайлов системаси каби кенг тарқалган. Унитар сайлов системасининг ҳам салбий, ҳам ижобий жиҳатлари мавжуд. Унинг салбий жиҳати шундаки, у ёки бу давлат

органига номзод Марказдан тавсия этилади. Бу ҳолда маҳаллий ҳудуд хоҳиши инобатга олинмайди.

Унитар сайлов системасининг ижобий томони шундаки, у мамлакатда сиёсий бошбошдоқлик, анархия бўлишига йўл қўймайди, Марказдан бошқариб ва назорат этиб турилувчи ижтимоий тартиб, осойишталик ва тинч-тотувликни таъминлайди. Унитар давлат сайлов тизими ҳам расмий жиҳатдан қўпчилик сайловчиларнинг иродаси ва хоҳишига таянади. Бироқ унитаризмнинг айрим ҳолларда тоталитаризмга айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Буни биз собиқ шўро давлати мисолида кузатишимиз мумкин. Шўро давлати унитар давлат типидан тоталитар давлат типига ўсиб ўтди. Бунда инсон ҳаётининг барча жабҳаларига давлат монополияси вужудга келди, ҳокимият бениҳоя марказлашди. Собиқ Иттифок республикалари, уларнинг конституциявий ҳуқуқлари фақат қоғозда эди. Бундай давлат шароитида сайловлар ҳам номигагина ўтди. Давлат органларига кимнинг сайланиши олдиндан маълум эди. Халқ фикри ва иродаси ҳисобга олинмас эди. Натижада сайловларга, уларнинг натижасига фуқароларнинг қизиқиши камайди, кишиларда «халқ» сайловларига лоқайдлик, бефарқлик кайфиятлари ошиб борди. Чунки маҳаллий халқнинг Марказ олдида ҳеч бир қадри йўқ эди. Ҳукумат ва партиянинг энг юқори лавозимидан тортиб то район даражасигача бўлган барча номзодлар марказдан белгиланар ва тасдиқланар эди.

Мамлакатимиз халқи ўзбек урф-одатини, анъаналарини, тарихини ва тилини мутлақо билмаган, бироқ Марказдан тайинланган «катта раҳбар»ларнинг аллаканчасини ўз ҳаётида кўрди. Унитар сайлов системаси меъёрида бўлса, маҳаллий ҳудудларда Марказни ташвишлантирган анархия, бошбошдоқлик бўлмайди. Масалан, дунёнинг тараққий қилган давлатларидан Япония ва Францияда маҳаллий бошқарув органлари билан бир қаторда Марказдан белгиланувчи вакиллар ҳам фаолият кўрсатади. Бу ҳолатларда Марказ ва маҳаллий ҳудуд ўртасида мувозанат ва уйғунлик ҳолати вужудга келади, маҳаллий бошқарув бўғинига тазйиқ камаёди. Унда Марказ вакилининг жойлардаги ўрни нимада, деган савол туғилиши мумкин. Гап шундаки, Марказ вакилининг маҳаллий орган билан ҳамкорлиги натижасида маҳаллий давлат вакилининг ҳушёрлиги ортади, суиистеъмолчиликка, коррупцияга йўл қўйилмайди.

Бундан унитар давлат ва унитар сайлов тизими мутлақ афзал, деган хулоса келиб чиқмайди. Унитар сайлов системаси ва унинг воситасида шаклланган ҳокимият муайян маънавий ва маданий шарт-шароитлар доирасидагина ижобий натижаларни бериши мумкин. Бироқ унитар давлат пировардида, бир томондан, тоталитаризмга олиб борса, иккинчи томондан, ҳокимиятнинг, қонунларнинг суиистеъ-молчилигига, коррупцияга олиб бориши муқаррардир.

Сайлов тизимида, ҳукумат таркибини ташкил этишда марказ-лаштириш, ваколатларни давлат бошлиғи қўлида мутлақлаштириш қанчалик кучайса, мансабдор шахслар орасида суиистеъмолчиликлар шунчалик кўпаяди, коррупция ривожланади. Бу давлат қурилиши ва жамиятни бошқариш ишида муайян политологик қонуният аҳамия-тини касб этади. Бу хусусда бир қатор Ғарб ҳуқуқшунослари ва политологларининг аниқ-равшан мулоҳазалари мавжуд¹.

Демократик ва ҳуқуқий давлатда сайлов системаси ҳам демо-кратик, очиқ ва адолатли бўлиши лозим. Сайловлар демократик асос-да бўлиши учун инсонга сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши, ҳурфикрлилик, кўппартиявийлик, сиёсий ҳаётда плюрализм қарор топиши лозим.

Сиёсат фалсафаси нуктаи-назаридан ёндашилганда, мажоритар, унитар, пропорционал ва бошқа сайлов системалари учун ягона бир сиёсий дастур бўлиши тақозо этилади. Бу дастурнинг моҳияти шун-даки, сайловларда бир неча партия вакиллари иштирок этиши билан бир қаторда, сайлов комиссиясининг аъзолари ҳам, Марказий сайлов комиссияси, унинг раиси ва таркиби ҳам номзодларга нисбатан ҳолис, бетараф бўлиши керак. Улар бирон-бир партияга, сиёсий гуруҳ ва қатламга мансуб бўлмасликлари лозим. Ана шундагина сайловлар ҳақиқатан демократик, яъни халқчил, ҳолисона ва адолатли бўлиши мумкин. Агар сайлов комиссияси таркибида сайловда қатнашувчи бирон-бир сиёсий гуруҳ, партия ва ҳаракат вакили ёки тарафдори бўлса, бундай сайлов натижаларининг қандай бўлиши ўз-ўзидан маълум. Уни адолатли ва ҳолис, деб бўлмайди.

Сайлов системаси ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини бар-по этиш учун муҳим сиёсий ва ҳуқуқий воситадир. Давлат ва ҳоки-

¹ Қаранг: *Wildawsky A. Speaking truth to Power. The Art and Craft of Policy Analysis.* – New Brunswick, 1987.

мият демократик сиёсий бошқарув таркиби ва тизими демократик сайловлар воситасидагина шаклланади. Сайлов тизимининг замонавий тарзда шаклланиши ва сайлов ҳақидаги қонунларга изчил амал қилиниши фуқароларнинг нафақат сайловга, балки давлат идораларига, шунингдек, давлат ходими, юридик шахсларга бўлган ҳурматини оширади. Сайлов тизимининг умуминсоний ҳуқуқий нормалар асосида ташкил этилиши келажакда ҳуқуқий, демократик давлат барпо этишнинг муҳим омилidir. Демократик сайловлар – бундай давлатнинг муҳим белгиси.

2-§. Кўппартиявийлик, унинг ижобий ва салбий жиҳатлари

Демократик сайлов системасининг туб жиҳатларидан бири унинг кўппартиявийлик принципи асосида мавжуд бўлишидир. Кўппартиявийлик – демократия қарор топган ёки қарор топа бошлаган давлатнинг муҳим белгиларидан бири. Кўппартиявийлик деганда – ҳокимият учун бўладиган сиёсий кураш жараёнида партиялар тенг конституциявий ҳуқуққа эга бўлган сиёсий ҳолат тушунилади.

Кўппартиявийлик жамият ҳаётига ижобий таъсир кўрсатади, жамиятда сиёсий яккахокимликнинг, ягона мафкуранинг вужудга келишига йўл қўймайди. Шу жиҳатдан, кўппартиявийлик демократик давлатнинг асосий белгиларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Демократик тараққиёт йўлига ўтган давлатларда кўппартиявийликка кенг имконият берилган бўлиб, сайлов компаниялари ҳам шунга асосан ўтказилади¹. Бирок ҳокимият учун бўлган сайловларда барча партиялар эмас, балки икки ёки уч партия асосий даъвогарлар бўлиб қатнашади. Масалан, АҚШда гарчи партиялар сони кўп бўлсада, ҳокимият учун бўладиган сайловларда асосан республикачилар ёки демократлар партияси иштирок этади. Мазкур партияларнинг жамият ҳаётида катта обрўга эга эканлиги ва улар вакилларининг мамлакат раънақидаги беқиёс салмоғи бунинг асосий сабабидир. Бу икки партия ўртасида конструктив оппозиция муносабати мавжуд бўлиб, иккиси ҳам сайловларда имкони борича кўпроқ овоз олишга ҳаракат қилади.

¹ Қаранг: *Morgenthau H. Politics in the XX Century. Vol. I. – Chicago, 1962.*

Бунинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳолатига ижобий таъсири бор. Чунки ҳар икки партия ҳам ўзаро рақобат асосида жамиятни такомиллаштириш, ривожлантириш, АҚШ давлатининг қудратини оширишга интилади. АҚШ фуқаролари икки партиянинг ўзаро рақобати орқали келажакда жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун ижобий ўзгаришлар бўлишига ишонч билан қарайдилар. Сайлов пайтида оппозициядаги партия ҳокимият тепасида турган партиянинг ўтган сайловдан сўнг ҳокимият тепасида туриб қилган ишларини ошкора таҳлил этади, агар бирон-бир камчиликка йўл қўйилган бўлса, асосан шулар ҳақида сайловчиларга маълумот беради, уларни сайловда оппозицияда турувчи партия учун овоз беришга чақиради.

Мазкур ҳолат жамият сиёсий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Чунки танқид ва ўзаро танқид ҳар бир партияни имкони борича кам хато қилишга ундайди. Сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан қаралганда, бундай сиёсий жараёнларда диалектиканинг асосий принципларидан бири – зиддият тараққиёт манбаи эканлиги яна бир қарра исботланади.

Ўрни келганда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, марксизм-ленинизм фалсафаси – диалектик ва тарихий материализм назарияси шўролар тузуми парчаланганидан сўнг илмий адабиётдан сиқиб чиқарилди. Аниқроғи, диалектик ва тарихий материализм назарияси билан бирга унинг таркибидаги инсоният фалсафий-илмий тафаккури бир неча минг йил давомида шакллантирган принциплар ва методлар ҳам давр кайфияти таъсирида тилга олинмай қўйди. Бу ҳозирги замон фани, методологияси ва мантиғи учун ўта фожиали ҳолдир. Чунки илмий билим билан сиёсий мафкура ўртасидаги фарқни билмаслик, аниқроғи, сезмаслик илмий билимни мистика ва нигилизм йўлига олиб киради. Диалектик ва тарихий материализм таркибида илмий билимлар сиёсий мафкурага бўйсундирилган эди, ҳолос. Агар диалектик ва тарихий материализмнинг илмий мазмунини мафкуравий қобикдан, шаклдан ҳалос қилинса, фалсафий фикрнинг бир неча минг йиллик машаққатли йўли, ҳозирги замон фани ва техникаси заминидagi фалсафий методология янада равшанлашади.

Мустақил Ўзбекистон фалсафаси ҳам мустақилликка эришди,

эски мафкура ҳукмронлигидан озод бўлди¹. Бирок мустақилликка эришган фалсафа, сўфизм фалсафаси ёки тасаввуф фалсафаси йўлига эмас, балки Абу Наср Форобий, Беруний, Хоразмий, Ибн Сино ва Улуғбек асос солган дунёвий билимларга асосланган фалсафий анъаналар томон бурилиши лозим. Бу йўлда Демокрит, Гераклит, Платон, Аристотель ва бошқа юнон мутафаккирлари томонидан яратилган фалсафий билимлар сарчашмаси мавжуд. XX асрда атом ҳақида, кибернетика, синергетика, семиотика ва генетика ҳақида гапиришгина эмас, балки уларнинг салоҳиятидан фойдаланиш имкониятига ҳам эга бўлди. Ван тарихидан маълумки, улар ҳақида илк бор юқорида тилга олинган юнон мутафаккирлари фикр юритганлар ва илмий башорат қилганлар.

Кўппартиявийликка асосланган сиёсий ҳаётни ва демократик сайловларни мамлакатимизда жорий этишда сиёсат фалсафасининг ютуқларини инкор этиш асло мумкин эмас. Чунки сиёсатда кўппартиявийликка ўтишнинг ўзи фалсафанинг асосий принципларидан бири – зиддият принципининг тан олинishi, зиддиятнинг тараққиёт, такомиллашиш манбаи ва асоси эканлигини англашни билдиради. Англамаган ҳолда, стихияли тарзда фалсафани инкор этишнинг ўзи эса диалектик инкор принципининг ҳаётий эканлигини кўрсатади. Шунинг учун диалектика қонунлари ва принципларининг нафақат табиат учун, балки тафаккур учун ҳам универсал аҳамиятини тан олмасликнинг иложи йўқ. Сиёсат фалсафаси сиёсий жараёнлар, жумладан сайлов жараёнларининг ҳам жамият объектив қонунлари асосида содир бўлишини ва инсон тафаккурининг доимо мазкур объектив қонунларни англаши ва тан олиши билан боғлиқлигини таҳлил этади.

Кўппартиявийлик, ўз моҳиятига кўра, тоталитаризмга зид ҳодисадир. У сиёсий фикрлар хилма-хиллигига, яъни сиёсий плюрализмга асосланган бўлади. Сиёсий плюрализм деганда, хилма-хил партияларнинг давлат ҳокимияти учун бўладиган рақобатли кураши тушунилади. Сиёсий плюрализм қуйидаги сиёсий талабларга асосланади: а) кишиларнинг турли партия ва жамоат ташкилотларига бирлашиш эркинлиги; б) муқобил сиёсий партияларнинг эркин фаолият юритиш ҳукуки бўлиши; в) ҳокимиятда сиёсий кучлар мавқеининг ўзгариши

¹ Қаранг: Жалолов А. Ўзбекистон: мустақиллик, маънавият, мафкура. - Т., 1994 - 56-64-бетлар.

учун шарт-шароитларнинг мавжудлиги.

Сиёсий плюрализм турли мамлакатларда турлича даражада ривожланади. Сиёсий плюрализмнинг мўътадил, нормал шакллари билан бир қаторда, ўта номўътадил шакллари ҳам мавжуд. Сиёсий плюрализмнинг ўта фрагментар, яъни қисман намоён бўладиган шакли Россия, Малайзия каби мамлакатларида мавжуд бўлса, номигагина кўппартиявийлик бўлган, аслида эса битта партиянинг якка ҳокимлиги мавжуд бўлган шаклига Хитой, Корея халқ демократик республикаси ва Куба мамлакатлари қиради.

Кўппартиявийлик аслида эзгу мақсадларга бўйсунгандир. Бирок бу эзгу мақсадлар йўлида сиёсий жиҳатдан бошбошдоқлик, тартибсизлик бўлса, бундай кўппартиявийлик ва сиёсий плюрализм мамлакатда парокандаликка, осоиштиликнинг бузилишига ва анархияга олиб келади. Россиядаги ҳозирги сиёсий вазият бунинг аниқ мисоли бўлиши мумкин. Шунинг учун бу масалада ҳам фалсафанинг муҳим категорияларидан бири – меъёр категориясини қўллаш катта методологик аҳамият касб этади. Шунинг учун плюрализм деганда сиёсий бошбошдоқлик эмас, балки юксак сиёсий маданиятга асосланган рақобат, жамиятнинг илгариланма ҳаракати, тараққиёти учун зарур бўлган ижтимоий шарт-шароитларни ёритиш тушунилмоғи керак. Кўппартиявийлик сиёсий анархияга, бошбошдоқликка ва инқирозга олиб борса, у ёвузликдир. Агар кўппартиявийлик турли партияларнинг жамият рағнақи учун қайғуришига, жамият аъзолари турмуш шароитини яхшилашга бўйсундирилса, у, шубҳасиз, эзгуликдир.

Кўппартиявийликнинг эзгу хусусиятлари фақат муайян сиёсий ва маданий шароитларда намоён бўлади. Бундай шароитлар заминида фуқароларнинг юксак сиёсий маданияти ва маънавияти, ҳуқуқий демократия, инсон ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳуқуқий кафолатлари ётади.

3-§. Демократик сайловлар эҳтиёжи ва шарқона менталитет

Демократия принципларига асосланган сайловларга эҳтиёж ҳар қандай давлат шароитида ҳам вужудга келавермайди. Бундай эҳтиёж жамиятда вужудга келган сиёсий ва иқтисодий инқироз, танглик ва ушбу тангликдан чиқиш эҳтиёжи вужудга келгандагина пайдо бўлади.

Сайловлар демократия принциплари асосида бўлиши учун бир қатор сиёсий талабларга жавоб бериши керак.

Бу талаблар қуйидагилардир:

- катта ёшдаги аҳолининг имкони борича кўпчилигида фуқаролик ҳуқуқларининг мавжуд бўлиши;

- барча фуқароларнинг жамият сиёсий ҳаётида тенг имкониятга эга бўлиши;

- ҳар қандай масаланинг сайлов асосида ҳал этилиши;

- ҳар бир фуқаро учун муҳофаза қилинаётган масала ва унинг моҳияти ҳақида тўла маълумот олиш имкониятининг мавжудлиги;

- ҳокимият фаолиятини ҳар қандай фуқаро, фуқаролар гуруҳи ёки жамоат бирлашмалари томонидан ҳеч қандай тўсиқларсиз назорат қилиш имкониятининг мавжудлиги;

- ҳокимият ишининг ҳар қандай босқичида ошкораликнинг бўлиши.

Мазкур талаблар, аслида, идеал давлат учун хос бўлган хусусият ҳисобланади. Сиёсий тизими, давлат типи ва шаклидан қатъий назар, барча давлатлар учун демократия принциплари умумийдир. Бироқ тарихий тараққиёти, миллий маданиятининг типи, диний ва иқтисодий ҳаётининг бетакрор хусусиятларига кўра, демократиянинг мазкур принциплари ҳар бир муайян шароитда турли шакл ва даражада ҳаётга жорий этилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам демократик сайловларга бўлган эҳтиёж ҳар бир давлат тарихий тараққиётининг муайян босқичидагина юзага келади. Бунинг учун жамият аъзоларининг сиёсий ва ҳуқуқий онги демократик бошқарув талабларини чуқур англаш даражасига кўтарилиши лозим бўлади. Демократия сиёсий онглилик билан узвий боғлиқ ҳодисадир. Агар фуқарода сиёсий онг ва сиёсий маданият шаклланмаган бўлса, яъни у жамият ва давлат манфаатларини англамаса, унда демократияга эҳтиёж пайдо бўлмайди.

Демократик сайловларга бўлган эҳтиёж муайян халқнинг тарихий ўтмиши, анъана ва урф-одатлари билан кўшилган ҳолда пайдо бўлади. Бу нарсани илмий адабиётда «менталитет», яъни миллий руҳият деган ҳодиса билан боғлайдилар.

Демократияга эҳтиёж ҳар бир халқда бетакрор шаклда юзага келади. Чунки демократия принциплари ва нормаларининг қарор

топиши учун жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий нормаларни демократия талабларига бўйсундириш лозим бўлади. Демократиянинг умуминсоний меъёрий талаблари бундай шаронзда маҳаллий руҳият ва анъаналар билан мувофиклашади.

Демократик сайловларга эҳтиёж Шарқ халқларида, хусусан, ўзбекларда чуқур тарихий илдизга эга. Жамоа ишига, муаммо ва ташвишларига ҳурмат ва иззат-икром ҳисси ўзбек миллатида азалдан мавжуд. Ўзбек оиласи одатда маҳалла ҳаёти билан узвий алоқада яшайди. Оила ташвиши ёки қувончи ҳам маҳалла аҳлини бирдай ташвишлантиради ва қувонтиради. Демократиянинг умуминсоний табиати нуқтаи назаридан олиб қараганда, жамоа-жамоа бўлиб яшаш тарзи ўзбек халқида юнон шаҳар-давлатлари – полислардаги ҳаёт тарзига ўхшаб кетади. Шунинг учун демократиянинг шарқона шакли хусусида гапириш имконияти мавжуд. Демократиянинг шарқона шакли Ғарб демократик анъаналаридан ўзининг бетакрор маънавий-ахлоқий хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу хусусиятлар жумладан қуйидагиларда кўринади:

- жамоа, маҳалла фикрининг маҳалла аъзоси учун устун аҳамиятга эга эканлигида;

- кичик ёшдагиларнинг катта ёшдагиларни ҳурмат қилишида;

- жамоа, маҳалла аъзолари ўртасида меҳр-окибатнинг кучлилигида;

- қувончли ва ташвишли дамларда ўзаро ҳамкорлик, саховат, қўллаб-қувватлашнинг мавжудлигида.

Шарқона руҳиятнинг яна бир муҳим жиҳати мансабдор шахсга жамоа ахлоқи орқали ёндашишда намоён бўлади. Бу хусусиятнинг ҳам ижобий, ҳам салбий томонлари мавжуд. Жамиятнинг демократлашувида бу томонлар катта таъсир кучига эга.

Мансабдор шахсга тик қарамаслик, бетгачопар бўлмаслик, андиша билан қараш асрлар давомида Шарқ халқларининг руҳиятига сингдирилган фазилатдир. Бу фазилатнинг илдизи конфуцийлик ахлоқи ва фалсафасига бориб тақалади. Шубҳасиз, бу фазилат жамиятнинг барқарорлиги ва юрт осойишталигига ижобий таъсир кўрсатади. Масалан, ҳозирги Хитой халқларида конфуцийлик консерватизм даражасигача кўтарилган. Жумладан, 1911 йилдаги биринчи Хитой инқилобига қадар конфуцийлик Хитой давлатининг расмий

мафкураси эди. Хитойликлар учун «рахбар» тушунчаси «ота» тушунчаси каби мукаддас, унинг сўзи – қонун, бажарилиши шарт нарса ҳисобланади.

Бутун жаҳонда коммунистик мафкура инкирозга юз тутган, социалистик тизим парчаланган бир вақтда Хитойда социалистик тараққиёт йўли сақланиб қолганлигининг сабабларидан бири ҳам айнан конфуцийлик ахлокининг хитойликлар онгида кучли илдиз отганлигидадир. Бу ахлоқ элементлари Буюк ипак йўли орқали ўзбек ахлоқий маданиятига ҳам сингиб кетган.

Ўзбекларда конфуцийлик ахлоки билан бир қаторда ислом ахлоки ҳам ижтимоий онг таркибига киради. Бу – тарихий факт. Бироқ конфуцийлик ахлокининг ўзбеклар руҳиятига нима алоқаси бор, деган савол ҳам тутилиши табиий. Гап шундаки, ҳозирги ўзбек руҳияти локал тарихий илдизга эга эмас. Ўзбек руҳияти бутун Шарқ халқлари руҳияти билан чатишиб кетган. Бунда Буюк ипак йўлининг, эрон, мўғул, грек, араб ва рус босқинчиларининг таъсирини инкор этиб бўлмайди. Конфуцийлик ахлокининг таъсири ҳам алоҳида ўрин тутати. Натижада тарихан ўзбек руҳиятида мураккаб қоришма тарзида нафақат қўшни халқ ва элатларнинг, балки айрим Ғарб халқларининг ахлоқий кадриятлари ҳам ўз ўрнини топган.

Бу нарса жамиятни бошқариш ишига, хусусан сайлов тизимига муайян таъсир кўрсатади. Ҳокимиятга, унинг вакилларига тўғридан-тўғри гап қайтара олмаслик, андиша, ҳурмат билан қоришган қўркув ҳиссининг мавжудлиги жамиятни демократлаштиришга салбий таъсир кўрсатади, унинг Ғарб демократиясидан фаркланишига олиб келади. Ғарб демократиясига хос шартакилик, беҳаёлик, беандиша муносабатлар Шарқда фуқаро ва давлат ўртасидаги мулоқотларда учрамайди.

Бундан демократия Шарқ халқларига хос бўлмаган хислат, деган ҳулоса келиб чиқмайди. Давлатга, ҳокимиятга мулоҳаза, андиша, шарқона мулозимат билан қараш миллий анъанага айланган. Мамлакатимизда демократия принципларининг қарор топиши учун юқорида таъкидланган айрим маънавий ақида ва кадриятлардан воз кечиш ҳам лозим бўлади. Демократиянинг ҳаётимизда қарор топиши учун масалага кенгроқ қараш лозим бўлади. Бу фикрни республика Президенти бир мунча аниқроқ ва дадилроқ ифода этган. Жумладан, у «Ўзбекис-

тон ХХІ бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари» номли асарида: «бизнинг тушунишимизча, котиб қолган эски ақидалардан воз кечиш – ўз тарихий ўтмишимиздан воз кечиш дегани эмас. Бу бир ёклама ва тор фикрлашдан воз кечиш демакдир»¹, - дейди.

Демократиянинг етакчи принципларидан бири – ҳар бир фуқаронинг давлат ишида тенг ҳуқуқли тарзда иштирок этиши ёки ўзининг бу ҳуқуқини амалга ошириши ҳисобланади. Бунинг натижасида ҳар бир фуқаро танқид қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Танқид ва ўзаро танқид демократиянинг дебочаси ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, демократия фуқаролар ўртасида ҳамда фуқаро ва давлат ўртасида горизонтал ҳуқуқий муносабатларнинг бўлишини тақозо этади. Демократия фуқаро ва давлат ўртасидага вертикал муносабатларга зиддир. Чунки демократик давлатда ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи халқ ҳисобланади. Шунинг учун демократик давлат халқ ҳокимиятига асосланган давлатдир. Қонун олдида тенг ҳуқуқлилиқ мансабдор шахс ва фуқаро ўртасида ўзаро ишонч муносабатини юзага келтиради².

Бироқ бу муносабатларнинг ҳаётда амал қилишига жамият аъзоларининг ахлоқи ва руҳияти катта таъсир кўрсатади. Ўзбекистон мисолида демократиянинг умуминсоний принциплари миллий хусусият орқали трансформация қилинади, қайта ишланиб жорий этилади.

Демократик сайловларда ва унинг натижасида юзага келган ҳокимият фаолиятида шарқона руҳият билан йўғрилган демократия принциплари қарор топиши учун эски ақидалардан, яъни мансабдор шахсдан кўрқиш, ҳадиксираш, унинг камчиликларини очикчасига кўрсатишга ботина олмаслик, тортинчоқлик, ўринсиз андиша қилиш каби миллий ахлоқий кадриятлардан давр, вақт тақозоси билан секин-аста кутилиш лозим бўлади. Шундагина жамиятни демократлаштиришга қаратилган сиёсатнинг самарадорлиги ошади, ҳуқуқий давлатнинг маънавий пойдеворига асос солинади. Бунда инсон ахлоқи ва кадриятларни қайта баҳолаш муҳим ўрин тутadi.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. - Т., 1997. - 151-6.

² Қаранг: Нарзулла Жўраев. Агар оғох сен... Портретга чизгилар: Сиёсий эссе. Т., 1998 – 66-бет.

4-§. Сайлов тизимида миллий ва умуминсоний жиҳатлар

Сайлов системаси таркибида умуминсоний ва миллий жиҳатлар муносабати муаммоси ижтимоий-сиёсий адабиётда заиф ёритилган муаммодир. Сайловларни ташкил этиш ва ўтказишда давлат ва унинг сиёсати етакчи ўрин тутади. Давлат типига қараб, сайловлар бир партиявийлик ёки кўппартиявийлик асосида ўтказилади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар сайлов системасини ҳам қамраб олади. Ислохотларнинг энг асосийси ва етакчиси сиёсий ислохотлардир. Унинг натижасида мамлакат сиёсий ҳаётида демократиянинг кўринишларидан бири – сиёсий плюрализм ёки кўппартиявийлик ҳолати вужудга келади. Бунинг натижасида сайлов сиёсати ҳам ўзгаради. Сайлов сиёсатининг ўзгариши дарҳол сиёсий тафаккурнинг ҳам ўзгаришига олиб келмайди. Чунки сиёсий тафаккур бирданига шаклланмайди. У жамият сиёсий ҳаётида содир бўлган ҳодисалар асосида шаклланади. М.Горбачев қайта қуриш даврида янгича сиёсий тафаккурининг тарафдори бўлиб чиқди. Янгича сиёсий тафаккур жамиятни демократлаштириш жараёнини бошлаб берди. Унинг дастлабки кўринишларидан бири – жамият ҳаётида сиёсий плюрализмнинг, яъни фикрлар хилма-хиллигининг қарор топиши бўлди.

Собик Иттифок ўрнида мустақил давлатларнинг вужудга келиши ҳам айнан ана шу сиёсий плюрализмга йўл очилишининг натижаси бўлди. Демократик сайловлар тизимининг қарор топишида сиёсий плюрализм етакчи ўрин эгаллайди. Кўппартиявийлик, сиёсий плюрализм умуминсоний демократик ҳодисадир. Бироқ мазкур умуминсоний ҳодиса миллий давлатларда бетакрор хусусиятларга эга бўлади. Масалан, Ўзбекистонда кўппартиявийлик тажрибаси умуман йўқ эди. Мустақилликка эришилгандан сўнггина республикамизда кўппартиявийликка йўл очилди.

1995 йилда Олий Мажлис ва маҳаллий ижроия ҳокимиятга сайловлар илк бор кўппартиявийлик асосида ўтди. Мазкур сайловларда Халқ демократик партияси ва «Ватан тараққиёти» партияси иштирок этди. Айнан шу сайловлар жараёнида янгилик ва эскилик ўртасида, умуминсоний ва миллий жиҳатлар ўртасидаги фарқ яққол кўзга ташланди. Бунинг сайлов натижалари ҳам кўрсатди. Сайловлардан сўнг шошилинч равишда «Адолат» партияси ва сўнг «Миллий тикланиш»

партиясининг рўйхатдан ўтиши сиёсий ҳаётдаги консерватив ва прогрессив томонларнинг ўзаро кескинлигини камайтиришга қаратилган тадбир эди. Бунинг боиси жамиятда сиёсий ислохотларнинг сиёсий тафаккурга нисбатан илгарилаб кетганлигидир.

Сиёсат фалсафаси нуқтаи-назаридан ёндашилганда, сайлов системаси умуминсоний сиёсий қадриятлар асосида ташкил этилиши лозим. Бундай сиёсий қадриятлардан асосийси ва етакчиси сайлов комиссияси таркибида сайловда иштирок этувчи сиёсий партиянинг бирон-бир аъзоси ёки вақилининг бўлмаслигидир. Сайлов жараёнининг ҳолислиги сайлов комиссияси таркибининг ҳолислигига бевосита боғлиқдир. Халқ демократиясининг бирдан-бир талаби ҳам айнан шундадир. Айниқса қонун чиқарувчи ҳокимиятга сайловлар демократик асосда бўлиши лозим. Ана шундагина халқ ҳокимияти ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Афсуски, реал сиёсий ҳаётда «лозимлик» билан «мавжудлик» ўртасида доимо фарқ ва узилиш бўлади. Бу – табиий ҳол. Чунки умуминсоний талаблар ҳамма вақт ҳам миллий эҳтиёжга тўла мос келавермайди. Сайлов системаси фаолияти айнан шу зиддиятни ўзида акс эттиради.

Кишиларда сайловларга, шунингдек, сайлов натижаларига лоқайдлик ва бефарқлик кўпинча сиёсий онгнинг, сиёсий маданиятнинг етарли даражада тараққий этмаганлигида, деб баҳоланади. Бу – умуман нотўғри баҳо. Сиёсий онгсиз ва сиёсий маданиятсиз бирон-бир жамият аъзоси бўлиши мумкин эмас. Бу, айниқса, бир сиёсий тизимдан иккинчи сиёсий тизимга ўтиш шароитларида яққол кўзга ташланади. Масалан, бу шароитларда давлат, жамият тақдири билан боғлиқ бўлган муаммоларга нафақат давлат арбоби, мутасадди раҳбарнинг, балки оддий чўпон ёки оддий ишчининг ҳам қизиқиши ортади. Сиёсатга оммавий қизиқиш бошланади. Бу, шубҳасиз, турли даражада бўлади. Шунинг учун бизнинг жамиятда сиёсий онглилик ва сиёсий маданиятлилиқ йўқ ёки бениҳоя паст ривожланган, дейиш ҳақиқатга мутлақо тўғри келмайди.

Сиёсий онг ва сиёсий маданият у ёки бу даражада жамият аъзоларида ривожланган. Акс ҳолда, бизнинг жамиятда демократия ҳақида, ҳуқуқий давлат ҳақида нафақат гапириш, балки фикрлаш ҳам мумкин бўлмас эди. Миллий мустақилликка интилишнинг ўзи сиёсий онглиликнинг кўринишидир. Шу маънода сиёсий онг ва сиёсий маданият 30-йиллар қурбонлари – Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний ва бошқаларда етарли

даражада шаклланган эди, десак асло янглишмаймиз.

Адолат юзасидан айтиш лозимки, миллатимизнинг, халқимизнинг Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий каби ватанпарвар ўғлонларининг сиёсий онги даражасига замондошларимизнинг барчаси ҳам эришганича йўқ. Шунинг учун сиёсий онглилик бизнинг фуқароларда ҳали шаклланмаган, деган баҳо собиқ Иттифокдаги айрим тарихчиларимизнинг Туркистонда Октябрь инқилобигача саводлилики икки фоизгина эди, деган уйдирмаси билан баробардир.

Сайлов сиёсатимизнинг амалда демократик бўлиши учун фуқароларнинг сиёсий онглилигини ҳисобга олиб иш юритиш лозим бўлади. Сайловни сиёсий ўйинга, масхарабозлик, лўттибозлик ва кўз-бўямачиликка айлантириш жамият учун қимматга тушади, жамиятни демократлаштириш, ҳуқуқий давлатни шакллантириш орқага чўзилади, мамлакатимиз жаҳон тараққиётидан орқада қолади. Шунинг учун сайлов системасига умуминсоний сиёсий мезон ва нормаларни оғишмай жорий этиш мамлакат ривожига раванқ қўшади.

Бу мезонлар қуйидагилардир:

- сайловларнинг кўппартиявий асосда бўлиши;
- номзодларнинг ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ-лилиги;
- сайлов комиссиясининг сайлов натижаларига нисбатан ҳолислиги ва бетарафлиги;
- сайловларда халқаро эксперт ва кузатувчилар иштирокининг таъминланиши;
- сайловолди кампанияларнинг оммавий ахборот воситаларида кенг ёритилиши, ошкоралик.

Мазкур мезонлар ёки талаблар умуминсоний бўлиб, халқ демократияси сиёсатининг назарий асосларини ташкил қилади. Бироқ ижтимоий воқелиқда мазкур мезоний талаблар ҳамма вақт ҳам қарор топавермайди. Бунинг учун жамиятнинг умумий сиёсий маданияти юксак бўлиши билан бирга, давлатнинг сиёсий моделини ҳам демократик асосда тузиш лозим бўлади. Амалий сиёсатнинг муайян сиёсий модель асосида юритилиши тарихий заруриятдир.

IV боб. АМАЛИЙ СИЁСАТ ВА СИЁСИЙ НАЗАРИЯ

1-§. Сиёсий модель

Сиёсий модель деб жамият иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётининг муайян дастури ёки концепциясига айтилади. Сиёсий моделсиз жамият илгариланма ҳаракат қила олмайди.

Ҳозирги замонда ҳар қандай давлат ва жамият муайян сиёсий модель ёки сиёсий андоза асосида фаолият кўрсатади. Мустақилликка эришган, янги тараққиёт йўлига кириб бораётган ёш давлатлар учун сиёсий моделни тўғри танлаш муҳим ҳаётӣ аҳамиятга эга. Сиёсий моделга бўлган эҳтиёж одатда тарихий эҳтиёж саналади.

Ўзбекистон учун ҳам мустақиллиқнинг дастлабки кунлариданок сиёсий модель муаммоси муайян аҳамият касб эта бошлади. Туркия модели, Хитой модели, АҚШ модели ва ғайра, Жанубий Корея моделлари сиёсий-иқтисодий тараққиётимиз мақсад ва эҳтиёжларига чамалаб кўрилди. Натижада сиёсий модель муаммосининг қатор жиҳатлари маълум бўлди. Хусусан, сиёсий модель ҳар бир давлат учун муайян бетакрор хусусиятларга эга эканлиги маълум бўлди. Бу хусусиятлар мазкур мамлакатнинг тарихий ўтмиши, ўзига хос маданияти, халқининг руҳияти ва бир қатор бошқа омиллар томонидан тақозо этилганлиги аён бўлди. Иккинчи хулоса шундан иборатки, ҳеч бир халқ, миллат бошқа бир миллат қолипига сиғмас экан. Учинчи муҳим хулоса шу эканки, ҳеч бир миллат ўз тараққиётида бошқа миллат тараққиётига тақлид қилиб яшай олмас экан.

Бу хулосалар тарихий жараённинг объектив табиатга эга эканлигини яна бир қарра исботлайди. Мазкур хулосалар асосида республика раҳбарияти Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли, демак, сиёсий модели борлиги ҳақида объектив-илмий фикрга келди. Бу йўл ва моделнинг умумий жиҳатлари кўп бўлса-да, аммо бошқа давлатлар йўлига мос келмайди ва ўхшамайди. Бу ҳақда республика Президенти И.Каримов шундай дейди: "Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш республиканинг катъий позициясидир"¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура Т. I. – Т., 1996. – 40-бет.

Сиёсий моделнинг асосий талабларидан бири умуминсоний ва миллий сиёсий кадриятларнинг ўзаро муштарақлигини сақлашдир. Бу умумжаҳон демократик тартибот кадриятларини ҳурмат қилган ҳолда миллий кадриятларни, маҳаллий шарт-шароитларни ҳисобга олиш демакдир. Президент И.Каримов, Ўзбекистоннинг ўзига хос сиёсий модели ҳақида гапирар экан, "у аҳолининг миллий тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва урф-одатларидан келиб чиқади"¹, - дейди.

Дарҳақиқат, чуқур илдизи ўтмишдаги анъанавий жамоа турмуш тарзига бориб тақаладиган жамоачилик асослари Ўзбекистон халқига тарихан хосдир. Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллилик, миллатидан қатъи назар, одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбекистон сиёсий моделининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири – билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром – Ўзбекистон халқига хос фазилатдир. Сиёсий моделнинг аҳамияти шундаки, у жамиятнинг иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий тараққиёти учун дастуруламалга айланади, ўзига хос "йўлчи юлдуз" вазифасини ўтайди. Сиёсий модель бўлмаса, жамият худди компаси йўқ ёки бузилган кема каби жаҳон тараққиёти уммонида йўналишини йўқотади.

Муайян сиёсий моделга эҳтиёж жамият ички иқтисодий-ижтимоий тараққиёти томонидан тақозо этилади. Сиёсий модель жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий-маънавий ҳаётини ташкил этиш ва бошқариш учун жуда зарурдир. Бундан ташқари, сиёсий модель жамиятдаги сиёсий бўлмаган, давлатга қарашли бўлмаган ташкилотлар ва уюшмалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Жамият тараққиётининг сиёсий моделига қараб, унинг ижтимоий-сиёсий табиати, сиёсий таркибининг хусусиятлари, демократлашиш даражаси ва, ниҳоят, мазкур жамиятда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг қай даражада муҳофаза этилиши мумкинлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлади. Сиёсий модель маълум даражада сиёсий назария вазифасини ҳам ўтайди. Чунки унда жамият реал амалий ҳаётининг ғоявий андозаси мужассамланган бўлади.

¹ Ўша асар. 41-бет.

2-§. Амалий сиёсатда эмпирик ва назарий билимлар диалектикаси

Сиёсий жараёнлар одатда таркибий жихатдан мураккаб элементлардан ташкил топади. Бундай таркибга сиёсий хулқ-атвор, сиёсий фаолият билан бир қаторда эмпирик ва назарий билимлар ҳам киради. Эмпирик ва назарий билимлар амалий сиёсат юритишда инсон сиёсий фаолияти орқали намоён бўлади.

Эмпирик билим – инсоннинг давлат ва бошқа ижтимоий институтлар билан бўладиган муносабатлари натижасида юзага келадиган кўникма ва тасаввурлар мажмуасидир. "Эмпирия" сўзи латинчадан олинган бўлиб, "тажриба", "кўникма" деган маъноларни англатади. Эмпирик билимлар сиёсий амалиёт заминида вужудга келади. Унинг таркибидаги мавжуд сиёсат билан боғлиқ бўлган амалий тажриба асосий элемент бўлиб қолади.

Эмпирик билимлар амалиёт билан қанчалик боғлиқ бўлмасин, улар муайян назарий билимлар томонидан маълум сиёсий мақсадларга йўналтирилади. Амалий сиёсатда эмпирик билимлар билан бир қаторда назарий сиёсий билимлар ҳам иштирок этади. Бу иштирок эмпирик билимларга маълум йўналиш ва тартиб беради, сиёсий амалиётда ёки амалий сиёсатда назариянинг роли шундаки, у амалиёт учун дастуруламал вазифасини ўтайди, унга мантикий изчиллик беради. Амалий сиёсат таркибида эмпирик билимлар билан назарий билимларнинг иштирок этиши рационал ва иррационал томонларни юзага келтиради.

Умуман олганда, ҳар қандай рационал нарсa назариянинг шаклини ташкил этади. Бирок ҳар қандай назарий нарсa рационал бўла олмайди. Бунинг боиси шундаки, назарий билимлар таркибида рационал билимлар билан бир қаторда эмпирик ва иррационал билимлар, ҳатто тахминий билимларнинг элементлари ҳам учрайди. Иккинчидан, назарий билимлар, эмпирик билимлардан фарқли ўлароқ, сиёсий амалиёт учун башорат этиш функциясига даъвогарлик қилади. Эмпирик билимлар таркибида ҳаттоки тахминий билимлар элементларининг қатнашиши уни рационал билим даражасига кўтара олмайди.

Кейинги параграфда сиёсий назариянинг башорат этиш (прогностик) функцияси хусусида батафсилроқ тўхтаймиз. Бирок бу ерда

шу нарсани таъкидламок зарурки, эмпирик билимларда рационализмга нисбатан иррационал билимлар кўпроқ учрайди. Бунинг биринчи сабаби амалий сиёсатда ҳиссиёт билан боғлиқ бўлган сиёсий қарорларга кўп ўрин берилишидир. Иккинчи сабаби – амалий сиёсатда ва сиёсий қарорларда сиёсий лидер монополиясининг вужудга келиши. Бу нарса, айниқса, тоталитар тартибларда, маъмурий буйруқбозликка асосланган давлат аппарати мавжуд бўлган жамиятларда кўпроқ учрайди.

Сўз, фикр эркинлиги заиф бўлган ёки умуман бўлмаган сиёсий амалиётда рационал қарорларга ўрин қолмайди, унда иррационализмнинг ўта бачканалашган кўринишларига, ҳаттоки мантикка зид келадиган қарорларга ҳам кенг йўл очилади. Бунга собиқ шўролар тузумида қабул қилинган ичкиликбозликка қарши кураш ҳақидаги қарор, озиқ-овқат программаси, икки беш йилликни бир беш йилликда бажариш ҳақидаги қарорлар ва, ниҳоят, бутун совет халқини 2000 йилгача уй-жой билан таъминлаш ҳақидаги давлат қарорлари киради.

Сиёсий амалиёт учун рационализмнинг аҳамияти шундаки, у кишиларнинг у ёки бу сиёсий ҳодиса ҳақида эркин фикр-мулоҳаза юритишига, танқид ва ўзини-ўзи танқид асосида мустақил қарорлар қабул қилишига имкон беради. Амалий сиёсатда юзага келадиган кўрқув қайфияти натижасида рационализм ўз ўрнини иррационализмга бўшатиб беради.

КПСС яқкаҳокимлиги давридаги амалий сиёсат бунинг ёрқин мисолидир. Партия сафидан ўчириш айрим кишилар учун ўлим билан баробар эди. Коммунистик партиянинг айрим қарорлари у ёқда турсин, ҳатто унинг иш методларини танқид қилиш ҳоинлик билан тенглаштирилар, партияга тил теккизган киши эса таъқиб остига олинар эди. Партия конференциялари ва мажлисларида КПСС сиёсий бюросини бутун таркибда президиумга сайлаш, КПСС Марказий комитетига ва шахсан Бош котибга мажлис мурожаатини юбориш нафақат партия этикасининг, балки рационализмнинг олий кўриниши, деб баҳоланар эди.

Партия аъзолари гўё сиймосиз бир тўдага айлантирилар, яъни яқдиллик бош мақсад қилиб олинар эди. Шунинг учун сайловлар ҳам, айрим қарорлар ҳам яқдилликнинг рамзига айланар эди. Фикрлар хилма-хиллиги, сиёсий плюрализм, айниқса, танқид ва ўзини-ўзи

танкид сиёсий назарияга нисбатан мумкин эмас эди. Бундай шароитда яккахокимликка асосланган сиёсий назария реал амалиётни акс эттирмас эди, секин-аста кишиларда иккиюзламачилик, тилёғламачилик ва коррупцияга мойиллик аломатлари шаклланиб қолган эди. Шахс сиёсий фаолиятида кўрқув хисси етакчи ўрин эгаллашининг сабаби инсон ҳаёти хавфсизлигининг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланмаганлиги эди. Гарчи диссидентлик, шпиономания, террор ва катагонлар сиёсий назарияда бўлмаса-да, амалий сиёсатда мавжуд эди.

Буларнинг барчаси иррационализмнинг сиёсий назарияни ишлаб чиқиш жараёнига кўрсатган салбий таъсири билан боғлиқ эди. Аноним мавкега эга бўлган «коллектив фикри», «коллектив ижод» сиёсий назариянинг манбаи бўлиб кўринса-да, аслида сиёсатда волонтаризм, сиёсий лидернинг инжиқликлари етакчи ўрин тутар эди. Давлат раҳбари фикр ва мулоҳазаларининг иррационалистик моҳияти ва руҳи кўпчиликнинг энсасини қотирсада, ҳеч ким бундай мантиқсизликка қарши гапиришга ботина олмас эди. Санъат, қишлоқ хўжалиги, маданият ва маориф соҳасида содир бўлган ўпирилишлар, орқага кетишлар, хўжасизликлар пировардида мавҳум «коллектив фикр», «коллектив ақл» билан боғланар ва шу билан оқлаб юборилар эди. Шахсий масъулият ва жавобгарлик бундай хатолардан узоқлашар, силлиқланар ва ҳатто унутилар эти.

Сиёсий назария ва сиёсий амалиёт соҳасидаги келишмовчилик ва номувофиқлик пировард натижада сиёсий системанинг бош бўғини бўлган давлатни обрўсизлантиради, уни инкироз томон етаклайди. Шу боис сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан қаралганда, ҳар қандай сиёсий фаолият сиёсий амалиёт ва сиёсий назариянинг диалектик бирлиги ва ўзаро алоқадорлиги асосида амала оширилмоғи лозим.

Сиёсий назариянинг сиёсий амалиёт ва унинг эҳтиёжларига асосланган бўлиши унинг рационаллигидан далолат беради. Агар сиёсий назария сиёсий йўлбошчининг иродаси билангина чекланса, халқ, жамоа фикрини инкор этса, бундай сиёсий назария иррационализм, бюрократия ва волонтаризмга олиб боради.

Сиёсий амалиётда тўпланган эмпирик билимлар билан бир қаторда, сиёсий назариядаги рационал билимларга ҳам таяниш сиёсат самарадорлигининг муҳим омили бўлади. Агар сиёсатда муайян

мантикий изчиллик, рационаллик бўлмаса, барча ишлар пойма-пой, зиддиятли ва бетартиб бўлади. Бироқ сиёсатда амалий билимлар билан назарий билимларнинг диалектик бирлигини юзага келтираман деб анархияга, бошбошдокликка йўл қўйиш ҳам ижтимоий жиҳатдан зарарлидир. Рационализм принципига таяниш бундай ҳодисаларга барҳам беради. ижтимоий тараққиёт мантиғини тўғри фаҳмлаш ва англаш имкониятини яратади.

Сиёсатда эмпирик ва назарий билимлар диалектикаси асосан назария билан амалиёт ўртасидаги ўзаро тўлдириш, бойитиш, аниқлик киритиш муносабатлари орқали намоён бўлади. Буларнинг барчаси амалиёт диалектикасини яратибгина қолмай, унга муайян механизм ва йўналиш ҳам беради.

Сиёсатнинг эмпирик ва назарий билимлар билан боғлиқлигининг муҳим томони унинг – *прагматик* хусусиятига эга бўлишидир. Сиёсий прагматизм амалий сиёсатнинг деярли барча кўринишлари таркибида мавжуд. Гап уни англаш ва амалий сиёсатнинг у ёки бу кўринишида қай даражада ва қандай қиёфада намоён бўлишини фаҳмлаш ва тўғри баҳолашдадир.

Сиёсий прагматизм сиёсий эҳтиёж ва сиёсий манфаатлар заминида вужудга келади. Уни илмий жиҳатдан тадқиқ этиш ва амалий сиёсатдаги аҳамиятини кўрсатиш унга махсус ёндашишни такозо этади. *Сиёсий прагматизм* деганда, амалий сиёсатда иложи борича энг кўп самара, натижа ва фойда олишга қаратилган хатти-ҳаракат ва фаолият тушунилади. Сиёсий прагматизмнинг ўзагини сиёсий эҳтиёж ва манфаатларга асосланган муайян сиёсий мақсадлар ташкил этади. Сиёсатни, аслини олганда, сиёсий прагматизмсиз юритиш мумкин эмас.

Сиёсат таркибида эмпирик ва назарий билимлар диалектикаси рационал ва иррационал томонлари бўлган яна бир муҳим ҳодиса – *сиёсий экстремизм* билан ҳам боғлиқдир. Сиёсий экстремизм иррационал табиатга эга бўлиб, муайян сиёсий назарияга мос келмайдиган ҳар қандай фикр ва моделни инкор этади, қайсарлик қилади, нотўғри бўлса-да, ўз фикри-иродасини ўтказишга ҳаракат қилади. Сиёсатда бундай ҳодисалар ҳам эмпирик, ҳам назарий билимлар билан ўзаро алоқада намоён бўлади. Сиёсий экстремизмнинг эмпирик ва назарий билимлар билан боғлиқ бўлган бир неча хил кўриниши мавжуд.

Буларга биринчи галда эмоционал ёки иррационал, ҳолатий (ситуацион) ва дастурий экстремизмлар киради.

Ушбу китоб доирасида мазкур ҳодисани батафсил таҳлил этиш ва баҳолаш учун имконият бўлмагани сабабли, мавжуд манбаларга мурожаат этишни тавсия этиш билан чекланамиз¹.

Амалий сиёсат табиятан ўта ўзгарувчан ҳодиса бўлганлиги боис, у омманинг кайфияти, жамият иқтисодий ҳаётининг кўлами билан бир қаторда давлатнинг ташқи сиёсати, халқаро жараёнлар ва муносабатлар билан ҳам узвий боғлиқ бўлади. Шунинг учун амалда сиёсий назария ёки сиёсий моделда назарда тутилмаган усул ва йўллардан фойдаланиш учун шарт-шароитлар вужудга келиши эҳтимоллари ҳам мавжуд бўлади. Бу нарса эмпирик ва назарий билимларнинг ўзаро муносабатига таъсир қилади. Сиёсатнинг ривожланиши натижасида мавжуд назарий билимлар таркиби ўзгаради, айрим элементлари бойийди, айримлари эса эскириб қолади. Сиёсат ўзгарувчан бўлганлиги учун ҳам ҳар қандай назарияга нисбатан мазмун жиҳатдан бойроқ ва ҳаракатчанроқдир. Шу боис ҳам сиёсий амалиёт назарий билим ҳақиқийлигининг мезони ҳисобланади. Сиёсий амалиёт назарий билимлар ёки назария учун ривожланиш манбаи бўлиб хизмат қилади. Бундан назарий билим амалиёт орқасидан судралиб юради, деган хулоса келиб чиқмайди. Назарий билимнинг кучли томони шундаки, у амалиётни акс эттирибгина қолмайди, балки ана шу асосда кишига амалий сиёсатнинг келгуси йўли ва тақдири хусусида башорат қилиш имкониятини ҳам беради.

3-§. Сиёсий назариянинг башорат қилиш функцияси

Сиёсий назариянинг муҳим жиҳатларидан бири унинг мавжуд сиёсий реалликнинг келгуси тараққиёти ҳақида тасаввур яратиш функциясидир. Сиёсий назария ижтимоий реалликнинг келажакдаги ҳолатини мантиқан акс эттириши ва ифодалаши учун мавжуд реалликнинг маконий ва замоний кўрсаткичларини, яъни ўлчовларини тўғри акс эттирган бўлиши керак. Сиёсий назария ижтимоий воқеаларни фрагментар ёки қисман акс эттиради, илмий башорат тасдиқ-

¹ Қаранг: Toch H. Social psychology of Social movements. – Indianapolis, 1965; Burus Y.M. Leadership. – N.Y., 1978; Broun Z.B. Ideology. – Z., 1973.

ланмайди. Бунинг сабаби ижтимоий воқеликнинг муайян динамик жараён эканлигида. Сиёсий назария ижтимоий ҳаёт динамикасини статик, яъни ҳаракатсиз ҳолатда ва мантикий изчилликда акс эттиради ҳамда унга илмий ҳақиқат сифатида қарайди. Чунки сиёсий назариянинг ортида, одатда, унинг яратувчиси – сиёсий субъект туради. Шунинг учун сиёсий назария бир вақтнинг ўзида объективлик ва субъективликнинг диалектик бирлиги ифодаси бўлиб намоён бўлади. Сиёсий назария ҳақиқатлигининг ягона мезони бўлиб, шубҳасиз, сиёсий амалиёт, кишиларнинг реал сиёсий фаолияти хизмат қилади.

Сиёсий назарияда субъективлик салмоғининг ошиши унинг башорат қилиш функциясига салбий таъсир этади. Буни собиқ шўролар тузуми даврида яратилган сиёсий назариялар мисолида кузатиш мумкин. Масалан, 60-йилларда 80-йиллар совет халқи ҳаётида коммунистик эранинг бошланиши бўлиши ҳақидаги сиёсий назария яратилди. Бу назария макон ва вақт нуктаи назаридан Иккинчи жаҳон урушидан кейин шўро жамиятининг саноати ва техникасида юз берган ўсишнинг салмоғига таянган эди. Саноат ривожланишининг суръати ана шундай «илмий» башорат учун асос қилиб олинган эди. 1957 йил октябрида Ернинг биринчи сунъий йўлдоши учурилиши ва 1961 йил 12 апрелида биринчи космонавтнинг илк бор Ер атрофида космик парвоз қилиши шундай илмий тахминлар учун замин яратган эди. КПСС XXII съезди ва, айниқса, КПСС XXVI съезди социализмга дастлаб «ривожланаётган», сўнгра эса «ривожланган» социализм хусусиятини сунъий равишда таъғалади. Бундай сиёсий ўйинлар пировардида 80-йилларда коммунизм эрасининг бошланиши ҳақидаги назарияни сиёсий жиҳатдан асослаш мақсадига бўйсундирилган эди.

Сиёсий назариянинг башорат қилиш функцияси маҳаллий, минтақавий ва глобал сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқдир. Бунда объектив воқеликнинг универсал қонунияти – яққалик, хусусийлик ва умумийликнинг объектив диалектикаси яққол намоён бўлади.

Ҳеч бир илмий-сиёсий назария методологик жиҳатдан мазкур қонуниятни четлаб ўта олмайди. Чунки айнан шу қонуниятгина сиёсий назарияга илмий башорат учун методологик асос беради. Сиёсий назариянинг башорат қилиш қобилияти ундан ташқари яна бир объектив қоида *системалик принципага* бўйсунди.

Системалик принципнинг моҳияти шундаки, сиёсий назария

жамият сиёсий тизимининг барча элементларини ўзида акс эттиришидан ташқари, моддий ва маънавий воқеликнинг макон ва вақтга оид кўрсаткичларини ҳам қамраб олиши лозим. Бунинг маъноси шуки, сиёсий назария ҳам моддий, ҳам маънавий воқеликни тарихий вақт нуқтаи назаридан акс эттирмоғи, башоратга ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак бирлиги ҳақидаги мантиқий ғояни асос қилиб олиши ва илмий башоратни тарихий вақт билан доимо таққослай олиш имкониятига эга бўлмоғи лозим.

Системалилик принципининг сиёсий назария учун аҳамияти шундан иборатки, сиёсий воқеликни олдиндан башорат қилишда мавжуд тарихий вақт оралиғининг барча объектив элементлари ҳисобга олинадиган ва муайян система тарзида ифодаланади.

Тарихий вақт бир ўлчовли, яъни ўтмишдан ҳозирги замон орқали келажакка тўғри чизик шаклида ҳаракатда бўлганлиги сабабли, унинг ҳар бир тарихий оралиғи, тарихий дақиқаси мавжуд ижтимоий воқелик ва унинг ранг-баранг хусусиятлари, алоқа ва муносабатлари томонидан тақозо этилади.

Агар сиёсий назария илмийликка даъвогар бўлса, у ҳолда мазкур ижтимоий воқеликни адекват, яъни қандай бўлса шундай акс эттириши лозим. Акс ҳолда сиёсий назариянинг башорат қилиш имконияти бирмунча пасаяди.

Буни аниқ мисоллар орқали кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Масалан, маълумки, мамлакатимизда собиқ шўролар тузуми кулаганидан сўнг, бу диёрнинг тарихий, географик, иқтисодий, маданий ва маънавий салоҳияти ҳақида ҳолисона тасаввур ҳосил қилиш имконияти пайдо бўлди. Мамлакатимизга хорижий мамлакатларнинг кизиқиши ортди. Республикаимизга чет эл сармоясини, хорижий ишбилармонларни жалб этиш учун улкан амалий ишлар қилинди. Мамлакатимизнинг ички салоҳиятини чуқур ўрганган ва унинг келажакдаги раванг кини чамалаб кўрган қатор хорижий давлатлар Ўзбекистоннинг келажаги буюк эканлигини эътироф этди.

Республика Президенти И.Каримов мазкур баҳо асосида ўзининг "Ўзбекистон – келажаги буюк давлат" асарини яратди. Сиёсий башоратнинг ўзгинаси бўлган бу асар мамлакатимиз тараққиётининг тарихий имкониятларига асосланиб ёзилган бўлиб, унда Ўзбекистоннинг келажаги тарихий вақт нуқтаи назаридан ва илмий жиҳатдан

башорат қилинади. Бундай башоратнинг илмий ва амалий киймати шундаки, у мамлакат халқига келажакка ишонч ҳиссини, миллий ғурур кайфиятини беради. Аммо Ўзбекистон – келажаги буюк давлат, дейиш билан чекланиб қолиш фожиага олиб келиши ҳам мумкин. Бундай фожиалар собиқ совет кишиларининг тақдирида бир неча марта содир бўлганлиги маълум. Ўша барчага маълум коммунизм ғоясидан тортиб «ривожланган» ва «ривожланаётган» социализм ғояларигача – ҳаммаси сиёсий ҳаётдаги фожиалар эди.

Хусусий мулкчиликни, тadbиркорликни ва шахсий ташаббускорликни ҳар томонлама бўғиш, мавҳум жамоачилик ғоясини «ривожланаётган социализм» каби ҳаёлий максадга қурбон этиш собиқ совет халқининг тарихий фожиасидир. Шунинг учун «олма пиш, оғзимга туш» деб қўл қовуштириб туриш, ёрқин келажакни кутиб ўтириш – тарихий фожиани такрорлашга олиб келиши мумкин. Шу боис Ўзбекистоннинг келажаги ҳақиқатан буюк бўлиши учун бутун халқнинг ижодий, фидокорона меҳнати, бу келажакка сидқидилдан интилиши, ўша келажак билан ҳозирги турмуш ўртасида реал кўприкни, моддий асосларни пайсалга солмай яратиш лозим бўлади. Энди халқни алдаш мумкин бўлмайди. Сиёсий популизм, қуруқ ваъдалар билан халқни овунтириш сиёсати аллақачон тутуриқсиз сафсата эканлигини кўрсатди. Бунга мисол собиқ Иттифоқ мамлакатларидаги сиёсий вазият ҳисобланади.

Шу ўринда сиёсий назариянинг башорат қилиш функциясини тушуниш учун халқда сиёсий онг ва сиёсий маданият етарлими, деган савол ҳам туғилиши табиий. Матбуотда, ҳатто айрим илмий мақола ва рисолаларда халқимизнинг сиёсий онги ва сиёсий маданиятини шакллантириш лозим, деган нотўғри фикрлар учраб туради.

Бундай фикрларнинг асоссиз ва ғайриилмий эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Гап шундаки, ҳозир ҳар бир фуқарода воқеликни, олиб борилаётган сиёсатни тўғри тушуниш учун сиёсий онг етарли. Бугунги кунда давлат, сиёсат ва сиёсий жараёнларга қизиқмайдиган бирон-бир кимсани топиш амри маҳол. Ҳозир касбикоридан қатъи назар, ҳар бир фуқаро сиёсат билан қизиқади, демак уларда сиёсий онг маълум даражада мавжуд. Худди шунингдек, халқимизда сиёсий маданият ҳам Ғарбдагичалик бўлмаса-да, муайян даражада тараккий қилган. Акс ҳолда нафақат Олий Мажлис аъзола-

ри ўртасида, балки сиёсий партиялар ва оддий фуқаролар ўртасида ҳам аллақачон бошбошдоқлик, сиёсий авантюризм, сиёсий келишмовчиликлар ва зиддиятлар хуруж қилган бўлур эди. Сиёсий осойишталик, шарқона босиқлик, сабр-қаноатлилик, давлатга ва давлат раҳбарига ҳурмат, ўзаро тотувлик ва андишалилик, бизнинг тушунишмизча, сиёсий маданиятнинг асосий элементларидир.

Ўзбекистонда ҳукм сураётган хотиржамлик, осойишталик, ўзаро тотувлик сиёсий маданиятнинг намоён бўлишидир. Шунинг учун халқимизни худди собиқ шўролар даврида бўлгани каби «саводсиз», «маданиятсиз», дейиш тарихий воқеликка ва ҳақиқатга тўғри келмайди. Мамлакатимиздага сиёсий аҳвол бевосита халқимизнинг сиёсий маданияти билан боғлиқдир. Россия Думасида кузатилаётган ўзаро ёқа бўғишлар, ҳақоратлар ва тартибсизликлар ҳатто халқ вакиллари ўртасида ҳам сиёсий маданиятнинг ночор эканлигини кўрсатиб турибди. Бунга бутун жаҳон аҳли гувоҳлик беради.

Албатта, сиёсий маданиятнинг биздаги кўриниши бизнинг келажагимизни қаноатлантира олмайди. Чунки келажакда биз демократик, ҳуқуқий давлатни барпо этмоқчимиз. Демократияга эса энди-энди ўрганишмиз, ҳали бизда демократиянинг классик талабларига жавоб берадиган сиёсий маданият шаклланишга улгургани йўқ. Сиёсий маданиятнинг бундай кўринишини шакллантириш учун эса аҳолининг турмуш маданияти ва маънавиятини янада ривожлантириш лозим бўлади. Бу эса, ўз навбатида, қонунчилик ва унинг ривожланиши билан боғлиқдир. Қонунчилик ривожланмаса, демократия ҳам, ҳуқуқий давлат ҳам бўлмайди. Шу маънода маданиятнинг, демократиянинг классик талабларига мос шакли ҳуқуқий маданият ва унинг раънақи билан узвий боғлиқдир.

Бу ўринда сиёсий назариянинг, башорат этиш функциясининг сиёсий ва ҳуқуқий маданият муаммосига нима алоқаси бор, деган савол ҳам туғилиши мумкин. Гап шундаки, ҳар қандай сиёсий назариянинг башорат этиш функцияси ўз-ўзича, соф ҳолатда эмас, балки сиёсат субъектларининг сиёсий фаолияти, демакки, муайян сиёсий маданиятининг тараққиёти билан боғлиқдир. Шу маънода «Ўзбекистон – келажаги буюк давлат», деган сиёсий ғоянинг башорат этиш функцияси бевосита Ўзбекистон фуқаролари сиёсий маданиятининг ривожланиш даражасига боғлиқ. Ўзбекистонда келажакда буюк дав-

лат барпо этиш барча фуқароларда қонунга, демократияга ва давлатга ҳурматни, бинобарин, сиёсий маданиятни ривожлантириш демакдир.

Мазкур муаммо билан бевосита боғлиқ бўлган яна бир савол туғилади: ҳўш, сиёсий назарияга эҳтиёж борми? Ахир, Ғарб мамлакатлари сиёсий назариясиз ҳам ўз иқтисодий ривожланишини таъминлаб келмоқда-ку?!

Ғап шундаки, ҳар қандай давлат сиёсий орган, институт тарзида жамият иқтисодий ва маданий раvнақи, қолаверса, тарихий тақдири учун масъулдир. Шунинг учун ҳар қандай мамлакат муайян сиёсий назарияга, йўлга, моделга эҳтиёж сезади. Мамлакат бошқаруви учун бўладиган сайловларнинг мақсади ҳам ана шу – мамлакат раvнақи учун бўлган моделни, йўлни танлашдир. Бу «йўл», «модель» сиёсий жихатдан аҳолига муайян мақсад беради. Халқ мазкур мақсадга эришиш учун ҳаракат қилади, уни қўллаб-қувватлайди. Бунда миллий манфаатлар асосий деб тан олинади.

Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати муайян сиёсий назария асосида ишлаб чиқилади. У ёки бу йўлнинг самарали эканлиги ёки самарасиз эканлиги сиёсий экспертиза ёрдамида мантиқан аниқланади. Қуйида биз мазкур масалага батафсилроқ тўхталамиз. Бу ерда сиёсий назарияга эҳтиёж хусусида юзасидан шуни таъкидлашимиз жоизки, сиёсий назария мамлакат тараққиётига муайян йўналиш беради, уни самарали бошқариш орқали кўзланган мақсад томон унумли ҳаракат қилишини таъминлайди. Сиёсий назарияси, шунингдек, сиёсий мафкураси йўқ давлат худди кўзи кўр одамга ўхшаб қолади – пайпаслаб қадам ташлайди, уринади ва ҳар қадамда қоқинади. Сиёсий назария эса давлатни бундай ҳолатдан халос қилади, унинг ишонч билан қадам ташлашига қўмаклашади.

4-§. Сиёсий экспертиза ва сиёсий амалиёт

Сиёсий амалиёт ва сиёсий назариянинг ўзаро диалектик бирлиги сиёсий амалиёт билан сиёсий экспертиза ўртасида мавжуд бўлган объектив муносабатга асосланади. Сиёсий экспертиза сиёсий амалиёт ва унинг эҳтиёжларига қанчалик хизмат қилмасин, пировардида у муайян сиёсий назариянинг амалга ошуvidир. Сиёсий экспертиза асос-эътибори билан сиёсий назария ва унинг мақсадларига бўйсунган бўлади.

Сиёсий амалиёт динамик ҳодиса бўлиб, сиёсий назарияга нисбатан мазмунан бой ва ранг-барангрокдир. Ҳар қандай сиёсий назария учун сиёсий амалиёт манба вазифасини ўтайди. Бироқ сиёсий назария таркибида амалиётдан олинган билимлар билан бир қаторда, субъект томонидан, яъни сиёсий назариянинг муаллифи томонидан киритилган билим элементлари ҳам мавжуд бўлади. Биз бу ўринда сиёсий назариянинг субъектив ва объектив, гипотетик ва реал элементлари хусусида эмас, балки унинг амалиёт билан боғлиқ бўлган шакли – сиёсий экспертиза хусусида батафсил тўхталмоқчимиз.

Сиёсий экспертиза – сиёсий ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини, сабабларини, ривожланиш қўламлари ва йўналишларини муайян сиёсий эҳтиёж ва манфаатлар нуктаи назаридан таҳлил қилишдир. У давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг ёрдамида мамлакат ички сиёсий аҳволи ва ташқи сиёсий муносабатлари мантиқан таҳлил этилади. Президентнинг ва ҳукуматнинг ҳар бир қарори ва фармойиши сиёсий экспертизага асосланган бўлиши шарт.

Сиёсий экспертиза расмий ва норасмий юридик шахслар, институт ва ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Унинг расмий юридик субъектларига давлат маслаҳатчилари, ҳукумат, турли бўлимлар, хизматлар ва ахборот-таҳлил институтлари; норасмий субъектларига эса турли жамоат ташкилотлари, уюшмалар, халқ ҳаракатлари ва зиёлилар киради. Сиёсий экспертиза муайян мақсадларга йўналтирилган бўлиб, унда миллий давлат манфаатлари устун мавқега эга бўлади.

Сиёсий экспертизанинг аҳамияти шундаки, унинг ёрдамида мамлакат конституциявий тузуми, миллий мустақиллик тақдирига оид масалалар илмий жиҳатдан таҳлил этилади. Сиёсий экспертиза мамлакат ичкарисида содир бўладиган сиёсий ҳодисаларни, турли сиёсий вазиятларни давлат манфаати нуктаи назаридан ўрганади, фуқаролар кайфияти ва фикри ҳақида давлат ташкилотларининг фаолияти учун маълумот беради. Сиёсий экспертиза давлат сиёсати учун «хом ашё», «материал» беради, давлат сиёсати мазкур «материал» асосида юритилади.

Бунга мисол тариқасида Ўзбекистон ҳудудида 1990 ва 1997 йилларда пайдо бўлган диний ҳаракат – ваҳҳобийлар ҳаракатини олиш мумкин. Ваҳҳобийлар ислом динини пайгамбаримиз Муҳаммад

Расулуллоҳ давридаги ҳолатга қайтариш, ундан кейинги тараққиёт давомида юзага келган кадриятларни суриб чиқариш никоби остида мамлакатимизда ислом давлати куриш ғоясини кўтариб чиқдилар.

Улар айниқса Наманган вилоятида маънавий қўллаб-қувватловчиларини топиб, мавжуд ҳукумат органларига нисбатан очиқдан-очиқ қуроли ҳужум уюштиришгача бордилар. Бу ҳодисаларни сиёсий экспертиза қилиш шундан далолат бердики, айрим диний экстремистлар мамлакатимизда худди қўшни Покистон ва Эрон Ислом Республикаларидаги каби давлат барпо этиш сиёсий ғояси билан қуроланган бўлиб, мавжуд конституциявий тартибга, амалдаги қонунларимизга ҳилоф ҳаракатларни тарғиб қилганлар.

Ҳукуматнинг сиёсий экспертизани ўз вақтида амалга ошириши бундай машғум ниятларнинг рўёбга чиқишига тўсқинлик қилди. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотларнинг хушёрлиги ва тезкор ҳаракатлари ёрдамида жамиятимизда юзага келиши мумкин бўлган бўлиниш, парчаланиш ҳолатларининг олди олинди. Сиёсий экспертиза айни вақтда мамлакатимиз фуқаролари кўпчилигининг эътиқоди бўлмиш ислом динига талофат етказмаслик, кишиларнинг иззат-нафсини ҳақорат қилмаслик зарурлиги ҳақида хулосалар берди. Бундай қалтис ва нозик масалада сиёсий экспертизанинг халқчиллиги, инсонпарварлиги ва халқ томонидан қабул қилинган қонунчиликка таянганлиги мамлакатимизда қўшни Тожикистонда содир бўлгани каби сиёсий ёнғин чиқишининг олдини олди. Адашган, алданган кишилар вақтида нотўғри йўлдан қайтариб қолинди, диний экстремизмга қақшатқич зарба берилди, турли «амир»лар, «адолатпарварлар» ва уларнинг гунаҳкорларининг асл башаралари фош этилди, халқимизнинг улардан ихлоси қайтди.

Бундан сиёсий экспертиза шу билан тугади, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Сиёсий экспертиза мунтазам равишда мамлакат ички маънавий ва иқтисодий ҳолатини ўрганиши, давлат ва ҳукуматни муайян сиёсий хулосалар билан таъминлаб туриши лозим бўлади.

Сиёсий экспертиза ва сиёсий экспертларнинг роли бундан кейин ҳам ортиб боради. Сиёсий экспертиза айниқса минтақавий ва халқаро сиёсатда катта аҳамиятга эга. Битмас-туганмас ер ости ва ер усти бойликларига, арзон меҳнат ресурсларига эга бўлган Марказий Осиё минтақаси, айниқса, Ўзбекистон бундан буён ҳам жаҳон ишбилар-

монларини, сиёсатчиларини ва турли давлатларининг эътиборини тортади. Халқимизнинг ризқи-рўзини, табиий бойликларини талон-тарож қилишга, уларни сув текинга сотишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Чунки ҳозирги авлод миллатимизнинг келажаги учун масъулдир. Бу масъулият ҳар бир иқтисодий битим, шартнома тузишдан олдин сиёсий экспертиза ўтказишни, Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига қай даражада таъсир этишига эътибор беришни тақозо этади. Амал-парастлик, очкўзлик, шахсий бойлик орттиришга уриниш сиёсий экспертиза қоидаларига зиддир.

Сиёсий экспертизанинг аҳамияти шундаки, у воқеаларга шу кун эҳтиёжи нуктаи назаридан карашга барҳам беради, келажакни кўзлайди. Бунинг мисли кўрилмаган моддий ва молиявий аҳамияти мавжуд. Бунга битта ёрқин мисол келтириш мумкин. Масалан, АҚШ ҳукумати ҳеч қачон ўз ер ости қазилмаларининг аклсизларча ўзлаштирилишига рухсат бермайди. Флорида штатининг ер қабри нефть захираларига бой. Бироқ улар қиммат бўлса-да, океан орқали танкерлар ёрдамида араб нефтини мамлакатга келтиришни маъқул кўрадилар. АҚШнинг бошқа штатлари ҳам турли қазилма бойликларига, ўрмонларга эга. Бироқ миллий манфаатлар, келажак авлодлар олдидagi масъулият миллий захираларни талон-тарож қилишга йўл қўймайди. У ерда ватанпарварлик ҳақида кам гапирилади, бироқ амалда кўп иш қилинади. Бу ҳолатларнинг юзага келишида сиёсий экспертизанинг аҳамияти шубҳасиз, катта. АҚШнинг НАТОдаги роли, Яқин ва Ўрта Шарқдаги геосиёсати, Европа Кенгаши, АСЕАН ва бошқа ташкилотлардаги мавқеи АҚШ сиёсий экспертларининг диққат марказида туради. Биз глобал сиёсат ва миллий хавфсизлик сиёсати хусусида гапирганимизда бу муаммога махсус тўхтаб ўтамиз. Бироқ бу ўринда сиёсий экспертизанинг бекиёс роли ва аҳамияти хусусида гап кетганда шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, сиёсий экспертиза ҳозирги замон давлат организмнинг нафақат қулоғига, балки бош миясига айланди. Сиёсий экспертизасиз бирон-бир рационал қарорни қабул қилиш мумкин бўлмай қолди. Сиёсий экспертиза ҳар бир рационал фикрловчи, узокни кўзлай олувчи сиёсий раҳбарнинг ҳам кўзи, ҳам қулоғига айланиб қолди. Бундан демократия томон юз тута бошлаган, демократик давлат барпо этишни ўзини муқаддас мақсади, деб билган бизнинг сиёсий раҳбариятимиз ҳам мустақил бўлмаслиги муқар-

рардир. Чунки буни атрофимизда кечаётган сиёсий жараёнларнинг ўзи такозо этмоқда. Фалсафий маданият ва тафаккурнинг бир неча асрлик тажрибаси айнан шу хулосага олиб келади.

Сиёсий экспертиза давлат сиёсий амалиёти учун муайян тадбир ва илмий натижа бўлганлиги учун маълум илмий метод ва воситаларга, давлат ёки нодавлат юридик субъект мафкурасига асосланган бўлиши зарур. Бу масалага сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан ёндашилса, сиёсий экспертиза илмий фалсафа томонидан бир неча минг йил давомида тўпланган фалсафий билимлар асосида амалга оширилиши лозимлиги маълум бўлади.

Сиёсий экспертизага фалсафий ёндашувнинг аҳамияти ва амалий қиммати шундаки, бу ёндашув ёрдамида сиёсий воқеликнинг ўзгарувчан ҳодисалари ўртасидаги ўзаро диалектик алоқа ва боғланишлар, уларнинг сабаб-оқибат диалектикаси, юзага келиш механизми мантиқан тикланади ва сиёсий амалиёт учун муайян дастур вазифасини ўтайди.

Фалсафанинг давлат бошқарувидаги ва давлат сиёсатини ишлаб чиқишдаги бениҳоя катта методологик аҳамиятини политология фанининг асосчиларидан бири бўлган юнон файласуфи Афлотун (Платон) ҳам фаҳмлаган эди. У ўзининг давлат қурилишига оид назариясида давлатни файласуфлар идора этгандагина у адолатли бўлади, деган хулосага келган эди.

Шундай қилиб, сиёсий экспертиза – давлат бошқарувининг ажралмас таркибий қисми ва муҳим шарти. Сиёсий амалиёт эса сиёсий экспертизанинг манбаидир.

V боб. ГЛОБАЛ СИЁСАТ ВА МИЛЛИЙ ДАВЛАТ СИЁСАТИ

1§. Планетар сиёсий жараёнлар ва миллий давлат ташқи сиёсати

Сиёсат фалсафасининг политология, сиёсий таълимотлар тарихи ва бошқа фанлардан устунлиги шундаки, у сиёсат ҳодисасини ҳар томонлама, чуқур ва кенг миқёсда таҳлил этади. Бу, айниқса, сиёсатни миллий, минтақавий ва ички муносабатлар доирасида эмас, балки халқаро майдонда, бутун жаҳон миқёсида таҳлил этишда яққол кўзга ташланади.

Ҳозирги замонда ҳар қандай миллий давлат, у буни истайдими ёки истамайдими бундан қатъи назар, халқаро сиёсий муносабатлар томонидан тақозо этиладиган талаб ва нормалар билан ҳисоблашишига тўғри келади. XX аср охирига келиб, Ер шари миқёсида сиёсий системаларнинг ўзаро қарама-қарши туришига, сиёсатдаги қутбий мусобақага барҳам берилди, «капиталистик», «социалистик» ва «учинчи дунё» мамлакатлари ёки «бетараф» давлатларга бўлиниш йўқолди. XXI аср бўсағасида халқаро муносабатларда интеграцион жараёнларнинг ривожланиш тамойили юзага келди. Бу инкор этиб бўлмайдиган фактдир. У Берлин деворининг 80-йиллар охирига келиб қулатилишида, Ғарб ва Шарқ ўртасидаги совуқ уруш, конфронтация ҳолатига барҳам берилишида намоён бўлди. Собиқ социалистик лагернинг ва сўнг эса собиқ Иттифокнинг парчаланиши натижасида жаҳон сиёсий харитасида қатор мустақил давлатлар пайдо бўлди. Улар тез орада бирин-кетин халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланди. Бу ҳодисалар давлатлараро ёки халқаро муносабатлар табиатининг ҳам тубдан ўзгаришига олиб келди.

Сиёсат фалсафаси нуктаи назаридан қаралганда, «халқаро муносабатлар» тушунчаси билан «халқаро сиёсий муносабатлар» тушунчаси ўртасидаги фаркни англаш принципиал аҳамиятга эга. «Халқаро муносабатлар» тушунчаси «халқаро сиёсий муносабатлар» тушунчасига нисбатан кенгрок бўлиб, у халқаро сиёсий муносабатлардан ташқари халқаро иқтисодий, маданий, илмий-техникавий ва бошқа муносабатларни ҳам қамраб олади. Халқаро сиёсий муносабатлар халқаро муносабатларнинг муҳим таркибий элементи эканлигини англаш лозим.

«Планетар сиёсий жараёнлар» тушунчаси «халқаро сиёсий муносабатлар» тушунчасига мазмун жиҳатдан мос келади. Бу жараён ва муносабатлар ҳозирги замон халқаро сиёсатида «глобалистика» деб ҳам аталади. Глобалистика ёки халқаро планетар сиёсий жараёнларни назарий жиҳатдан асослаш учун умумметодологик назария ва концепцияларни яратиш эҳтиёжи объектив тарзда мавжуддир.

Бунга сабаб халқаро ёки глобал сиёсий жараёнларни таҳлил этиш учун лозим бўлган муайян усул ва принципларни илмий жиҳатдан ишлаб чиқишга ҳар доим маълум эҳтиёж борлигидадир. Ҳозирги глобалистикада ёки халқаро сиёсий муносабатлар назариясида бу масалага доир қатор таълимотлар ёки концепциялар вужудга келган. Миллий давлат ташқи сиёсатини кўр-кўрона юритмаслик учун мазкур назария ёки концепцияларни билиш амалий аҳамиятга эга.

Глобалистика ёки халқаро сиёсий муносабатларга оид адабиётда ҳозир ўнга яқин илмий назариялар мавжуд. Булардан Г. Моргентаунинг прагматизм ва сиёсий реализм назариясини, Р. Ароннинг уруш ва тинчлик назариясини, К.Райтнинг омиллар назариясини, Ж.Лискининг мувозанат (ёки эквилибриум) назариясини ва, ниҳоят, И.Галтуннинг жаҳон тизимлари назариясини алоҳида кўрсатиш мумкин¹. Ҳозирги планетар сиёсий жараёнларни илмий жиҳатдан таҳлил этишда, айниқса, Г.Моргентаунинг прагматизм ва сиёсий реализм назарияси катта аҳамиятга эга. Бу назарияга қизиқиш катталигининг сабаби шундаки, мазкур назария ҳозирги замон илмининг энг илғор ютуқларидан ҳисобланмиш бихевиоризм, моделлаштириш, ўйинлар назарияси, системали таҳлил назариялари воситасида сиёсий жараёнларнинг келажақдаги оқибатларини башорат этишга қаратилган рационализм ғоясини асос қилиб олган. Чунки ҳар қандай миллий давлатнинг ташқи сиёсати планетар сиёсий жараёнларнинг ишончли илмий таҳлилига эҳтиёж сезади ва бу жараёнлар объектив кечувининг бўлғуси кўринишлари ҳақида амалий ташқи сиёсат юритиш учун ҳаётӣ эҳтиёж сезади.

Г.Моргентау яратган прагматизм ва сиёсий реализм ҳақидаги назариянинг афзалликларидан бири шундаки, у миллий давлатга халқаро сиёсат соҳасида мўътадил бўлган доно бир йўл танлашга имкон

¹ Қаранг: Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. – М., 1989. – С. 103-112.

берадиган таълимотдир. Бундай доно, рационал йўлга у «миллий манфаат» категорияси орқали эришади.

Сиёсатнинг умумий назариясида ҳам «манфаат» категорияси етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бироқ унда «манфаат» тушунчаси сиёсий ҳокимият учун курашаётган турли ижтимоий гуруҳлар ва партияларнинг табиати ва мақсадига мувофиқ турлича маъно ва аҳамият касб этиши мумкин. Халқаро сиёсий муносабатларда эса «миллий манфаат» тушунчаси катор омилларга асосланган бўлади. Булар – химояга муҳтож бўлган манфаатнинг ички табиати, манфаат амал қиладиган сиёсий муҳит ва халқаро майдонда фаолият кўрсатувчи шахслар учун лозим бўлган мақсад ва воситаларни чеклашга қаратилган рационал зарурат ҳисобланади.

Планетар сиёсий жараёнларда миллий давлат сиёсатининг пировард мақсади ва «миллий манфаати» миллатнинг мазкур жараёнлардаги мўътадил ҳаётини сақлаб қолишдир. Шунинг учун ҳам ҳар қандай миллий давлат ташқи сиёсатини ўзининг ташқи хавф олдидаги жисмоний, сиёсий ва маданий хавфсизлигини, яшашини таъминлашга қаратади. Миллий давлат ўз ташқи сиёсатини юритишда жаҳон ҳамжамияти томонидан қабул қилинган ахлоқий нормаларга дуч келади. Шубҳасиз, миллий манфаатлар ҳар қачон ҳам умуминсоний манфаат ва нормалар билан мос келавермайди.

Айрим миллатлар ўз фаолиятида планетар сиёсий жараёнларда қабул қилинган нормаларда акс эттирилган манфаатлар ва ўз миллий манфаатининг бирдай эканлигини исботлашга ёки, бошқача қилиб айтганда, бундай давлатлар бошқа миллий давлатларга халқаро ҳамжамият, планетар сиёсий жараёнлар номидан таъсир этишга ҳаракат қиладилар. Г.Моргентаунинг прагматизм ва сиёсий реализм назарияси бундай даъволарга зид бўлган методологик ғояни тарғиб этади, яъни йирик давлатларнинг жаҳон ҳамжамияти номидан туриб айрим кичик ёки майда миллий давлатларга ўз ҳукмини ўтказишига йўл қўймаслик ғоясини олға суради. Шунинг учун ҳам Г. Моргентаунинг сиёсий реализм назарияси жаҳон ҳамжамиятига кирувчи барча катта-кичик миллий давлатлар учун манзур ва маъқул ҳисобланади. Чунки бу назария халқаро сиёсий муносабатларда барча давлатларни тенг ҳуқуқлилиқ асосида конструктив, реалистик ташқи сиёсат юритишини маъқулловчи назариядир. Шунинг учун Г.Моргентаунинг мазкур

назарияси жаҳон сиёсатшунослигида оммавийлашган назариялардан бири ҳисобланади.

Амалий сиёсатда эса айрим йирик миллий давлатлар ўз миллий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдилар. Улар кўпинча жаҳон ҳамжамияти номидан ташқи сиёсат юритишга, ўз миллий давлат сиёсати билан планетар сиёсий муносабатларнинг умуминсоний, умумжаҳон манфаатларини аралаштиришга, очикроғи, айнанлаштиришга уринадилар. Бунга ёрқин мисол қилиб, 1998 йил бошларида АҚШнинг, БМТ ва, умуман, жаҳон ҳамжамиятининг Ироқ давлатига тазйиқ ўтказишини, унга қарши ҳарбий куч ишлатишни келтириш мумкин. АҚШ миллий манфаатлари билан планетар манфаатлар ўртасида гўёки ҳеч қандай фарқ йўқдек қилиб ташвиқот юритилди. Агар Саддам Ҳусайн ҳукумати ялпи қирғин воситалари ишлаб чиқариладиган ва сақланадиган объектларни БМТ ва МАГАТЕ вакилларига текшириш учун ижозат бермаса, Ироқни бомбардимон қилиш билан кўрkitмокчи бўлди, бу кампанияга бир қатор Европа ва араб мамлакатларини ҳам тортишга уринди.

Собиқ буюк империянинг вориси бўлмиш Россия эса бундай қарорга қарши бўлган ташқи сиёсатни олиб борди. Бу сиёсатни Россиянинг собиқ ташқи ишлар вазири Е.Примаков жаҳон ҳамжамиятига маълум қилди. Россия Давлат Думаси ҳам бу сиёсатни қўллаб-қувватлаб, Боғдодга ЛДПР раҳбари В.В.Жириновский бошчилигида ўз делегациясини сафарбар этди. Халқаро сиёсий муносабатларда қутбий қарама-қаршилик ҳолатига барҳам берилган бўлса-да, буюк давлатчилик орияти айрим миллий давлатларнинг халқаро муносабатларда гегемонлик қилишга уриниш ниятларидан воз кечмаганлигини рўй-рост кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида» номли асарида ўзбек миллий давлатининг манфаатлари ва ташқи сиёсати хусусида гапирар экан, шундай деди: «Мустақил Ўзбекистонни ташвишга солаётган асосий стратегик масала – эски империяни қайта тиклашга йўл қўймаслик масаласидир. Афсуски, биз ташвишланиш учун жиддий асосларга эгамиз»¹. Жаҳон сиёсий муносабатларида гегемон мавқеига эга бўлиш, бошқа давлатларга ўз ҳукми ва иродасини ўтказиш эски ҳаётни

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997. – 313-бет.

қумсаш сиёсатидир. Жаҳон ҳамжамияти бундай зўравонлик сиёсатини қоралайди ва халқаро сиёсий муносабатлар соҳасида ижтимоий адолат принципининг қарор топишини, барча катта-кичик давлатлар ўртасида ўзаро ҳурматга асосланган миллий сиёсатларни қўллаб-қувватлайди. Бунинг учун етарли асос бор. Чунки XX аср охирига келиб жаҳонда интеграцион жараёнлар тезлашиб кетди, жаҳон халқлари хоҳиш-иродаси билан кутбий ижтимоий сиёсий блоklarга бўлинишга барҳам берилди.

Ҳозирги замон халқаро сиёсий муносабатларида XX аср охирига келиб давлатлараро муносабатларнинг демократлашуви, қурол ишлатишдан воз кечиш ва инсонпарварлик ғоясига содиқлик принциплари устунликка эришмоқда. Ҳар қандай миллий давлат ташқи сиёсати мазкур принципларни нафақат ҳисобга олиши, улар билан ҳисоблашиши, балки уларни чуқур ҳурмат қилиши ҳам лозим бўлмоқда.

Халқаро сиёсий муносабатлардаги устун тамойиллардан яна бири низоли, зиддиятли муаммоларни тинч йўл билан, биринчи навбатда, сиёсий йўл билан ҳал этишга интилишдир. Планетар сиёсий жараёнларнинг яна бир муҳим йўналиши жаҳон микёсида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга интилишнинг кучайиб боришидир. Миллий давлатлар ўз ташқи сиёсатида мазкур тамойил ва йўналишларни ҳисобга олиш, халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга риоя қилишга мажбур бўлмоқдалар. Бунинг боиси халқаро сиёсий муносабатлардаги муҳим бир янгилик планетар тафаккурнинг миллий давлатлар сиёсий раҳбарлари томонидан тобора кўпроқ тан олинаётганлигидир.

Планеталар сиёсий жараёнларнинг ҳозирги кунги тенденцияси – интеграциялашувдир. Сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан қаралганда интеграция ижтимоий-сиёсий категориядир. Интеграция ҳозирги жаҳон сиёсий жараёнларида устувор йўналишлардан бирига айланиб бораётганлигининг бош сабаби – ҳозирги замон технологиясида давлатлараро иқтисодий муносабатларининг объектив заруратини мавжудлигидир. Бундай зарурат қатор Европа ва Осиё давлатларини иқтисодий жиҳатдан бирлашишга, ўзаро ҳамкорликка ундади.

Европа Иттифоқи, АСЕАН, Араб мамлакатлари лигаси (АМЛ), Америка давлатлари ташкилоти (АДТ), НАФТА, АТЭР ва бошқа интеграциялар ана шундай зарурат асосида юзага келдилар. Собик

Иттифоқ ҳудудида мустақил давлатлар ҳамдўстлигини (МДХ) вужудга келиши ҳам планетар интеграцион жараёнларнинг узвий қисмидир, МДХдан сўнг ГУУАМ, Россия ва Белоруссия Иттифоқи, Россия, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғистон ва Тожикистон иттифоқларининг юзага келиши ҳам объектив зарурият қонунлари билан боғлиқдир.

Интеграция табиатига келсак, бу масалада турли қарашлар мавжуд. Масалан, даниялик тадқиқотчи олим Йохан Галтунг фикрича интеграцияни уч асосий типини: 1) ҳудудий, 2) ташкилий ва 3) ассоциатив типларини фарқлаш мақсадга мувофиқдир¹. Йохан Галтунг назариясининг моҳияти шундаки, гўёки ҳудудий интеграция ташкилий интеграцияни тақозо этади. Ташкилий интеграция катнашчилар ўртасида тенглик ва адолат юзага келишлигини талаб этади. Интеграция учун муҳим талаблардан бири шундаки, у интеграция муносабатига кирган давлатдан нафақат ўзаро тенгликни, балки маданий-маънавий жиҳатдан бирликни ҳам талаб қилади. Шунинг учун қанчалик таркибий бирлик юзага келса, шунчалик интеграция чуқурлашди. Йохан Галтунг айнан шу томонларини назарда тутиб ассоциатив интеграция ҳудудий ва ташкилий интеграциянинг манتيкий давомидир, деб ҳисоблайди.

Сиёсат фалсафаси нуктаи назаридан нафақат интеграциянинг моҳиятини, балки кўринишларини ҳам фалсафий таҳлил этиш катта аҳамият касб этади. Агар масалага шундай ёндашсак, интеграциянинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий кўринишларини фарқлаш мақсадга мувофиқ.

Иқтисодий интеграция иқтисодий ривожланиши таҳминан бир-бирига тенг даражада бўлган давлатлар ўртасида ўзаро меҳнат тақсими билан боғлиқ бўлган объектив жараёндир. Иқтисодий интеграция натижасида миллий иқтисод байналминаллашади, ягона ҳўжалик юритиш комплекси шаклланади. Иқтисодий интеграция сиёсатини фалсафий таҳлили афзаллиги шундан иборатки, у интеграцияни муайян система тарзида қараш имкониятини яратади. Шакл ва мазмун диалектикаси талабларига биноан иқтисодий интеграция мазмун жиҳатдан бойиб бориб, томонлар ўртасида муайян мақсадлар атрофида уйғунлик, яқдиллик шароитларини вужудга келтиради. Образли

¹ Қаранг: Johan Galtung. Structural Theory of Integration // Journal of Peace Research, vol.5, №4 (1968), p.378

килиб ифодаланганда икки ёки ундан ортик миллий иктисодий комплекслар ўзаро пайвандланади, умумий миллий даражалар кескин ўсиш йўлига киради. Иктисодий интеграциянинг ҳаётбахш таъсири сиёсий интеграция учун ҳам замин яратади.

Иктисодий интеграция мазмун жиҳатдан бирликни юзага келтиргани билан у қатор шакллар орқали амалга ошади. Улар қуйидагилардир: 1) эркин савдо зонасини мавжудлиги; 2) божхона иттифоқи ёки ягона божхона сиёсатини бўлишлиги; 3) умумий бозорни вужудга келиши; 4) иктисодий иттифок; 5) валюта иттифоқи ва ниҳоят; 6) тўла иктисодий интеграция, яъни иктисодий ҳаётни қонуний асосини бирлаштириш, ягона меҳнат қонунчилигини яратиш ва ягона умумий солиқ тизимини мавжудлигидир.

Интеграциянинг яна бир муҳим кўриниши – сиёсий интеграциядир. Сиёсий интеграциянинг муҳим хусусияти шундаки, у миллий давлат манфаатидан устунроқ бўлган давлатлараро сиёсий институтларини, сиёсий ташкилотларни юзага келтиради. Бу сиёсий институтлар у ёки бу давлатни тор миллий манфаатидан устун бўлган умумий ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иктисодий, ҳарбий-сиёсий ва ташқи сиёсий фаолиятни амалга оширади.

Сиёсий интеграциядан ҳарбий интеграция фарқ қилади. Ҳарбий интеграцияга мисол қилиб НАТОни олиш мумкин. Ҳарбий интеграцияда иштирок этувчи давлатлар ягона ҳарбий доктрина асосида умумий мудофаа ва қуролли қучларни қуриш ва бошқаришга оид ҳарбий сиёсат олиб боришади. Интеграция глобализация йўлидаги ижобий тенденциядир. Глобализация регионал интеграциялар асосида шаклланади. Айтиш жоизки интеграция билан бир қаторда дезинтеграция ёки биполяр сиёсий рақобат ҳолатлари ҳам XXI асрда эҳтимолдан узоқ эмас. Бунинг бош сабаби – жаҳон етакчи давлатлари ўртасида мувозанат ҳолатига эришиш эҳтиёжини мавжудлигидир.

2-§. Миллий давлат ташқи сиёсати самарадорлигининг асосий омиллари

Миллий давлат сиёсати ички ва ташқи кўринишда кечади. Ташқи сиёсат асос-этибори билан давлат ички сиёсатининг давоми ёки ички табиатининг ифодаси ҳисобланади. Ички сиёсатида бир

принцип, ташқи сиёсатда бошқа принцип асосида иш юритувчи давлат сиёсий амалиётда ҳали учрамаган. Фалсафий нуқтаи назардан қараганда, ички ва ташқи сиёсат ўртасида диалектик алоқадорлик билан бир қаторда, ўзаро мувозанат ҳолати ҳам мавжуд. Бироқ бундай мувозанат расман мавжуд бўлса-да, амалда ички ва ташқи сиёсатда самарадорлик борасида фаркланиш ходисаси ҳам учрайди. Масалан, у ёки бу миллий давлат ўзининг иқтисодий ва маданий ҳаётида бир самарага эга бўлса, ташқи сиёсатида бошқа самарага эга бўлади. Бунинг бош сабаби миллий давлат ташқи сиёсатининг давлатлараро муносабатлар характери билан боғлиқ эканлигидир. Давлатлараро сиёсий муносабатлардаги муҳит билан мамлакат ичкарисидаги муҳит, аниқроғи, ахвол ўртасида доимо муайян фарк мавжуд бўлади. Бундай фаркнинг бўлиши табиий. Бунинг сабаби ички ва ташқи сиёсат соҳасида фаолият кўрсатувчи субъектларнинг турли сиёсий маданиятга эга эканлигида.

Бу муаммо политология фани доирасида ҳали чуқур ўрганилиши керак, зеро муаммонинг илмий таҳлили нафақат сиёсат назарияси ва методологияси учун, балки сиёсий амалиётда фаолият кўрсатувчи давлат ходимлари учун илмий дастур вазифасини ўташи мумкин.

Миллий давлат сиёсатининг самарадорлиги деганда, биринчи галда, қуйидаги ходисалар назарда тутилади:

- олиб борилаётган иқтисодий, ҳуқуқий, маданий ва ижтимоий сиёсатнинг жамият ҳаётининг моддий ва маънавий ривожланишига қай даражада таъсир этаётганлиги;

- ички ва ташқи сиёсатнинг аҳоли турмуш даражаси, фаровонлигига қай даражада таъсир этаётганлиги;

- фуқароларнинг олиб борилаётган сиёсатга (биринчи галда ички сиёсатга) муносабати қандай эканлиги ва ҳ.к.

Шу нарса аёнки, фуқаро, аҳоли давлат сиёсати хусусида нима дейилаётганлигига қараб эмас, балки бу сиёсат унга, унинг турмуш даражасига қандай таъсир этаётганлигига қараб ҳулоса чиқаради. Бу қоида умуминсоний аҳамиятга эга бўлиб, жаҳоннинг демократик тараққиёт йўлига кирган барча давлатларининг фуқаролари учун тааллуқли. Бу қоида сайловлар натижасига ҳам, у ёки бу ҳукумат таркибига ҳам, ҳукумат раҳбари ва унинг сиёсий тақдирига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Бу қоида жаҳон демократик давлатларида қабул

килинган импичмент ва вето ҳуқуқий сиёсатининг ҳам асосида ётади. Бу қонданинг умумий томони – давлат ўз халқининг миллий манфаати йўлида олиб бораётган амалий сиёсатнинг самарадорлигидир.

Миллий давлат сиёсати самарадорлигининг биринчи ва бош принципи – демократия. Демократик ўзгаришлар миллий давлат сиёсати самарадорлигининг бош омили ҳам бўлади. Демократиянинг миллий давлат сиёсати самарадорлигига таъсири унинг бир қатор талабларини сиёсий реалликда қай даражада қондириладилигига бевосита боғлиқ. Демократиянинг бош талабларидан бири ҳокимият фаолиятининг ҳар қандай босқичида ошкораликнинг бўлишидир. Давлат сиёсатидаги ошкоралик фуқароларга давлат сиёсати амалга ошуви жараёнида юзага келувчи муаммолар, зиддиятлар ва бошқа ҳолатлар ҳақида очиқ маълумот олиш имкониятини беради.

Бу нарса, шубҳасиз, давлат сиёсатининг самарасига таъсир этади. Давлат сиёсатидаги ошкоралик фуқаролар ўртасида танқид ва ўзаро танқид муҳитини юзага келтиради, фуқаролардаги, социал инфантиллик, яъни давлат сиёсатига лоқайдлик кайфиятлари йўқолади. Агар давлат ҳақиқатан ҳам халқчил, демократик бўлса, у халқдан ҳокимият ишидаги камчилик ва нуқсонларни яширмайди, матбуот эркинлиги орқали демократиянинг ошкоралик принципини амалга оширади. Давлат сиёсати самарадорлигининг пастлигига асосий сабаб сиёсий реаллик ҳақида, кишилар кайфияти ҳақида тўғри маълумотнинг йўқлигида. Сиёсий ва, умуман, социал реаллик ҳақида нафақат давлат раҳбарлари, балки ҳар бир давлат ходими тўғри маълумотга эга бўлиши лозим. Акс ҳолда давлат иши кўр-кўрона юритилади, фуқаролар ҳолис ва объектив маълумотни ўз давлатидан эмас, балки четдан олишга ҳаракат қиладилар.

Тоталитар, ўта марказлашган, маъмурий буйруқбозликка асосланган давлатларда ошкоралик бўлмайди. Шунинг учун коррупция, қўшиб ёзиш, иккиюзламачилик, порахўрлик ва бошқа иллатлар доимо бундай давлатлардаги сиёсий тартибнинг йўлдоши бўлади.

Собиқ шўролар давлати мазкур иллатларни ўзида мужассамлантирган эди. Ушбу давлатда ошкоралик йўқ эди. КПССнинг «махсус», «махфий» ва сирли хатлари фақат партия раҳбар аъзоларига мўлжалланар, оддий кишилар эса давлат аппаратининг турли поғоналаридаги реал ҳолат ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдилар.

Миллий мустақиллигимиз бу нарсаларга чек қўйди. Демократия йўлини танлаган давлатларда ошкоралик бош принцип қилиб олинди ва ҳокимиятдаги ваколатлар қонун асосида тақсимланади, матбуот эркин бўлади.

Миллий давлат сиёсати самарадорлигининг яна бир муҳим омили – сиёсий реалликда ҳокимият фаолиятини ҳар қандай фуқаро, фуқаролар гуруҳи ёки жамоат бирлашмалари томонидан ҳеч қандай тўсиқларсиз назорат этиш имкониятининг мавжудлиги. Миллий давлат ҳақиқатан халқчил бўлса, халқ манфаатларини ифода этишни ўзининг бош мақсади қилиб олса, у ўз фаолиятига халқнинг аралашувида тўсқинлик қилмайди, унинг ўз фаолиятини назорат қилишига имкон беради. Фуқаро, халқ назорати давлат муассасаси, мутассадди ходимнинг суиистеъмомчилигига йўл қўймайди, давлат мулкнинг талон-тарож қилинишига, унга нисбатан бефарқ бўлишга барҳам беради. Бу эса, ўз навбатида, давлат қудратига қудрат қўшади, унинг нафақат моддий, балки маънавий пойдеворини ҳам мустаҳкамлайди.

Миллий давлат сиёсатининг самарадорлиги, иккинчи томондан, ижро этувчи ҳокимият фаолиятининг самарадорлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бу борада ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар фаолиятини яхшилаш, улар фаолиятида учраб турувчи суиистеъмомчилик, жиноий хатти-ҳаракатларни қайд этмаслик, уларни яшириш, фуқароларга нисбатан тамагирлик каби камчиликлар давлат иқтисодий, молиявий, ҳуқуқий ва ижтимоий сиёсатининг самарадорлигига, қонунларнинг жамият ҳаётига ўз вақтида ва изчил жорий этилишига халақит беради. Жойларда лозим бўлган прокурор назорати, миллий хавфсизлик ташкилотларининг назорати ҳам давлат сиёсатининг самарадорлигини белгилайди. Давлат сиёсатини жорий этишда назоратнинг бўшлиги, назорат этувчи ташкилотлар ходимларида сиёсий онг ва сиёсий маданиятнинг етарли даражада шаклланмаганлиги кўп жиҳатдан давлат сиёсатининг самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Миллий давлат сиёсати самарадорлигининг муҳим омилларидан яна бири оммавий ахборот воситаларидир. Ҳозирги замон сиёсий муносабатларида оммавий ахборот воситаларининг аҳамияти бениҳоя ошиб бормоқда. Кейинги пайтларда ҳатто оммавий ахборот воситаларини «тўртинчи ҳокимият» деб баҳолаш удуми пайдо бўлди. Дарҳақиқат, бозор муносабатларига ўтган ёки ўтаётган мамлакатларда

сиёсий сахнада турли ижтимоий гуруҳлар иштирок этади. Бу гуруҳлар фаолияти хусусида кўп жиҳатдан оммавий ахборот воситаларигина жамоатчилик фикрини шакллантира олди. Давлат сиёсатининг самарадорлиги фуқароларнинг давлат амалга ошираётган иктисодий, молиявий, ҳуқуқий ва бошқа сиёсатга қандай қадриятлардан келиб чиқиб ёндашаётганлигига боғлиқ бўлади.

Фуқаролар давлат сиёсатига мослашиши учун бир қатор қадриятларни ўзлаштириши лозим. Бундай қадриятлар жумласига масъулият, шахснинг ўз ички салоҳиятини намоён эта олиши ёки эта олмаслиги, эркинлик, хавфсизлик, ҳуқуқий кафолат, фаровонлик кабилар киради. Мазкур қадриятлар аслида умуминсоний бўлиб, ҳар қандай миллий давлат сиёсати самарадорлиги бу қадриятларнинг давлат сиёсатидаги мавқеига боғлиқ бўлади. Миллий давлат сиёсатининг самарадорлиги мазкур қадриятларнинг жамият ва шахс ҳаёти ҳамда фаолияти учун қай даражада ҳаётий эҳтиёжга айланганлигига ҳам боғлиқ бўлади. Эҳтиёжнинг асосини эса манфаатлар ташкил этади. Шунинг учун давлат томонидан олиб борилаётган сиёсатнинг инсон манфаатларига қай даражада мос келиши, ушбу манфаатларни ифода этиши пировардида мазкур сиёсатнинг нафақат самарадорлигини, балки унинг тақдирини ҳам белгилайди.

Оммавий ахборот воситалари фуқаролар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатини ифода этиш йўли билан ўз сиёсий мавқеини мустаҳкамлайди. Аслида фуқаролар матбуот эркинлиги мавжуд бўлган давлатларда матбуотга кўпроқ ишонадилар, матбуот ҳар бир фуқаронинг у ёки бу сиёсатга нисбатан муносабатини шакллантиради. Шунинг учун давлат сиёсатининг самарадорлигида матбуот ва, умуман, оммавий ахборот воситаларининг аҳамиятини инкор этиш мумкин бўлмай қолди. Сиёсат фалсафаси нуктаи назаридан мазкур муаммода зиддиятли бир ҳолат мавжуд. Бу ҳолатни таҳлил этмаслик ва амалий сиёсатда фаолият кўрсатувчи давлат ходимлари учун маълум қилмаслик касб этикаси нуктаи назаридан кечириб бўлмайдиган ҳол ҳисобланади. Қуйида мазкур муаммо хусусида қисқача тўхталамиз.

Ўта марказлашган сиёсий-маъмурий тизимларда расмий ва норасмий ахборот каналлари ўртасида объектив равишда жарлик, узилиш юзага келади. Бунинг маъноси шундаки, ҳокимият рулини бошқарувчи ходимларда сиёсий реаллик ҳақида қимматли маълумот-

лар тўпланган бўлса-да, улардан фойдаланиш имконияти бўлмайди. Бу ходисанинг ғайритабiiй томони шундаки, ҳокимият ходимидан фарқли ўларок, қуйида турувчи, яъни ҳокимият сиёсатини ижро этувчи шахсда бундай қимматли маълумот бўлмаса-да, ундан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлади. Бунинг сабаби жамиятда икки хил – расмий ва норасмий маълумот каналлари мавжудлигида. Миллий давлат сиёсатининг самарадорлиги кўп жиҳатдан мазкур маълумот манбаларидан унумли фойдалана олишга бевосита боғлиқ.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг кўлами ва тезлиги ҳам айнан шу омиллардан унумли ва онгли равишда фойдалана олишга боғлиқ. Расмий ва норасмий, қонуний ва ноқонуний муносабатлар миллий давлат сиёсатига ва унинг самарадорлигига таъсир этмай қолмайди. Президент И.Каримов бу ҳақда шундай дейди: «Қонунлар ва фармонларни қабул қилишдан мақсад уларни четлаб ўтишдир», деган мутлақо ярамас қоида жамиятнинг энг оддий ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибини сақлаб туриш қобилиятидан маҳрум бўлишига олиб боради»¹. И.Каримов бу ҳолатнинг «қоида» мавқеига эга эканлигини таъкидлаш билан бирга, унинг жамият барқарорлигига, тараққиётига, қонунлар ижросига қанчалик салбий таъсир этишини алоҳида таъкидлайди.

Дарҳақиқат, у ёки бу давлат сиёсати, қабул қилинган қонун ва у олиб қилиши мумкин бўлган оқибатлар хусусидаги фикр ва мулоҳазалар норасмий давраларда кенг муҳокама қилинади. Жамиятнинг реал турмушини белгиловчи, кишиларнинг ҳаётига бевосита таъсир қилувчи айрим мутасадди шахслар давлат сиёсатини ўзига нисбатан «бегона» деб биладилар, унинг кучини заифлаштиришга олиб келади-ган хатти-ҳаракатларга йўл қўядилар. Бунинг бош сабаби бундай кишиларда давлат халқ устида турувчи, унинг ҳисобига яшовчи омил, деган эскича ақиданинг сақланиб қолinganлигидир. Бундай тасаввурларнинг мавжудлигига асос ҳам мавжуд. Чунки айрим давлат ходимлари, мутасадди шахслар томонидан қонунларга нисбатан суиистеъ-молчилик, маъмурий-буйруқбозлик, бюрократизм ҳоллари вужудга келтирилди. Натижада халқ билан давлат ўртасида ёвсираш, бегоналашш, давлатга нисбатан ҳурматсизлик қайфиятлари шаклланди. Бу

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. - Т., 1997. – 89-бет.

ҳолатларга барҳам бериш учун бир қатор ташкилий тадбирларни ўтказиш лозим бўлади. Бу тадбирлар мафқуравий аҳамиятга эга эканлиги ва китоб мавзуига кирмаганлиги сабабли, бу ўринда уларни эслатиб ўтиш билангина чекланамиз.

Миллий давлат сиёсати самарадорлигининг омиллари хусусида шундай хулоса қилиш мумкинки, юқорида тилга олинган омиллар фақат стратегик аҳамиятга эга бўлиб, улардан фойдаланиш муайян сиёсий тактикани тақозо этади. Мазкур тактикани назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш, сиёсий реалликка тўғри татбиқ эта билиш давлат тизимида фаолият кўрсатаётган ходимларнинг билим даражасига ва салоҳиятига боғлиқ. Зеро президентимиз таъкидлаб ўтганидек, «Инсон салоҳияти энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, у мамлакатнинг ислохотлар ва туб ўзгаришлар йўлидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради»¹.

3-§. Глобал сиёсат ва миллий хавфсизлик сиёсати

Ҳозирги замон миллий давлатининг тақдирида глобал сиёсатнинг мавқеи ва салмоғи тобора ортиб бормоқда. Жаҳоннинг ҳар бир давлати ўз ички ва ташқи сиёсатини шакллантиришда глобал сиёсатни ва сиёсий жараёнларни ҳисобга олишга мажбур бўлмоқда. Буни халқаро ҳамжамият олиб бораётган сиёсатга нисбатан бирмунча либерал муносабатда турувчи айрим "ёпиқ" давлатлар – Шимолий Корея, Куба, Ироқ ва бошқалар ҳам тан олмоқда.

Дарҳақиқат, XX аср охирига келиб жаҳонда планетар ёки глобал сиёсатнинг мавқеи тобора кучайди. Бу, айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, яъни 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси қабул қилинганидан кейин бошланган бўлса, 90-йиллар бошларидан жаҳондаги икки ҳарбий-сиёсий блокнинг бир-бирига қарама-қарши туриши, ўзаро рақобатига барҳам берилиши билан тобора кучайди. Шарқий Европада бунинг натижасида пайдо бўлган ёш давлатлар сиёсатида халқаро сиёсатнинг, жаҳон ҳамжамияти томонидан олға сурилган ҳуқуқий ҳужжатларнинг устунлигини тан олиш тамоёйили вужудга келди.

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., 1997. - 252-бет.

Глобал сиёсат мустақиллик йўлига кирган ёш давлатлар учун қанчалик катта аҳамият касб этмасин, ҳар бир миллий давлат ўз миллий хавфсизлиги борасида бир қатор тадбирларни амалга оширишга мажбур. Чунки глобал сиёсат ўз мазмуни ва моҳиятига кўра тобора демократлашиб ва инсонийлашиб боргани билан, ҳар бир миллий давлат ўз иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий қудратини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш жаҳон ҳамжамиятида у ёки бу соҳада етакчи ўрин ва мавқега эга бўлиш учун мавжуд бўлган барча воситаларни қўллашга ҳаракат қилади. Бу табиий ҳол ҳисобланади. Жаҳонда бундан кейин ҳам бозор учун, хом-ашё манбалари ва ресурслари, ҳудудий мавқе учун гоҳ яширин ва гоҳ очик шаклда кураш давом этаверади.

Миллий хавфсизлик сиёсати деганда, муайян давлатнинг конституциявий тартибни сақлашга, мамлакатнинг ҳудудий ва миллий яхлитлигини таъминлашга, унинг муҳофафза қудратини оширишга қаратилган сиёсати тушунилади. Мустақил тараққиёт йўлига кирган Ўзбекистон учун миллий хавфсизлик сиёсатининг асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» рисоласида аниқ белгилаб берилди. Ўзбекистон давлатининг миллий хавфсизлигига таҳдидлар қуйидаги асосий шаклларда эканлиги кўрсатилди: 1) миңтақавий моҳаролар; 2) диний экстремизм ва фундаментализм; 3) буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик; 4) этник ва миллатлараро зиддиятлар; 5) коррупция ва жиноятчилик; 6) маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатлари; 7) экологик муаммолар¹.

Минтақавий моҳароларнинг Ўзбекистон миллий хавфсизлигига таъсири шундаки, қўшни Тожикистон ва Афғонистондаги биродарқушлик урушлари, шубҳасиз, миллий ва диний омиллар билангина эмас, балки ҳудудий омиллар билан ҳам бевосита боғлиқ. Бу моҳаролар ўз вақтида ҳал этилмаса, Марказий Осиёда мисли қўрилмаган фожиавий аҳвол шаклланиши мумкин. Унда миллий, этник ва диний элементлар билан бир қаторда ҳудудий даъволар ҳам етакчи ўрин олади. Бундай танглик тубсиз бир ўпқон каби Марказий Осиё халқларини ўз домига тортади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., 1997, - 19-136-бетлар.

қўлланилади. Бу воситалар ичида давлат ходимини жисмоний йўқ қилиш энг кенг тарқалган террор ҳаракатларидан биридир. XX аср, айниқса, унинг иккинчи ярми бундай террор ҳодисаларининг бир канчасининг гувоҳи бўлди. Масалан, 60-йиллар бошида АҚШ Президенти Ж.Ф. Кеннеди Далласда отиб ўлдирилди. 70-йилларда Мартин Лютер Кинг, сўнгра Ҳиндистон бош вазири Индира Ганди, 80-йилларда Швеция бош вазири Улоф Пальме, шунингдек, Раджив Ганди, Анвар Саодат, 90-йилларда Исроил бош вазири Исҳок Рабин ва бошқалар террорчилар томонидан отиб ўлдирилдилар. Сиёсий террор бундан бошқа бир қатор давлат ва жамоат арбобларига қарши дунёнинг қатор мамлакатларида қўлланилди. Сиёсий террор 90-йиллар охирида Грузия Президенти Э.Шеварнадзегга (2 марта), Тожикистон Президенти И.Раҳмоновга ва бошқа давлат арбобларига нисбатан қўлланилди.

1999 йил 16 феввалида жинойтчиликнинг энг жирканч шакли бўлган терроризм бизнинг мамлакатимизда ҳам содир бўдди. Республикамизда юзага келган осойишталик, миллатлараро ҳамжиҳатлик, дунёвий кадриятларнинг ҳаётимизда қарор топаётганини кўра олмайётган айрим сиёсий кучлар давлатимиз бошлиғининг ҳаётига суиқасд қилиб, халқимиз орасида саросималик, қўрқув ҳисларини туғдиришга уриниб кўришди. Халқаро терроризмнинг ифлос, жирканч ва қонли панжаси мусаффо диёримизга соя солмоқчи бўлди. Умуминсоний муаммоларнинг қўламини кўра олмайдиган айрим калтабин ва худбин арбоблар бундай хавфнинг борлигини билсалар-да, ўзларининг осойишталигини, мансабини ўйлаб, миллий мустақиллигимизга реал хавфни ўз вақтида англамадилар. Бундай мудҳиш ҳодиса айрим мутасадди шахсларнинг лоқайдлиги натижасида содир бўлди. Республика Президенти И.Каримов бу хавф ҳақида ўз асарларида эслатиб ўтган эди. Ушбу фактлар терроризмга қарши кураш миллий давлат хавфсизлиги сиёсатида оид муаммо эканлигини яна бир қарра исботлайди. Чунки давлат раҳбарини йўқ қилиш мазкур давлатга жуда қимматга тушади, давлат сиёсатининг тубдан ўзгаришига олиб келиши мумкин. Шунинг учун деярли барча давлатларнинг қонунларида (жинойт кодексларида) терроризмга нисбатан жазо муддати ва шакли белгиланган. Терроризмга қарши курашга оид бир қатор халқаро битим ва конвенциялар ҳам мавжуд. Улар асосан ҳаво лайнерини ва денгиз

кемасини, дипломатларни, журналистларни ва бошқа юридик шахсларни гаровга олишга қарши қаратилган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Терроризм халқаро микёсда ёйила бошлаганлиги боис унга қарши курашувчи халқаро ташкилотлар ҳам вужудга келди. Уларнинг ичида энг кенг тарқалгани ва ҳуқуқий кучга эга бўлгани Интерпол ҳисобланади. Терроризмга қарши курашувчи халқаро жамиятнинг энг обрўли ташкилоти бўлган БМТнинг қатор махсус дастурлари ҳам мавжуд. XX аср иккинчи ярмида терроризмнинг янги бир шакли - *ядровий терроризм* пайдо бўлди. Миллий хавфсизлик манфаати ва сиёсати терроризмнинг мазкур кўринишга нисбатан ҳам ҳушёр бўлишни тақозо этади. Терроризмнинг бу тури ялпи қирғин қуроллари – атом ва водород бомбалари, бактериологик ва кимёвий қурооллар, лазер ва космик қурооллар, психотроп воситалар, шунингдек, уларни тайёрлаш учун зарур бўлган стратегик хом ашё ва материалларни қўлга киритиш ва керак бўлганда уларни ишга солиш билан у ёки бу давлатга таҳдид солишга уринади.

Минг таассуфлар бўлсинки, қурол-яроғ билан савдо қилувчи айрим давлатлар стратегик аҳамиятга эга бўлган материалларнинг турли хил экстремист ва авантюрист гуруҳларнинг қўлига тушиб қолишидан асло қўркмайдилар. Бунинг натижасида айрим авторитар майда давлатлар ҳам, қиммат бўлишига қарамай бундай материалларни қўлга киритмокчи бўладилар. Бу давлатларнинг ҳарбий разведкаси турли авантюрист шахслар ва ташкилотлар билан ҳамкорлик қилади. Гарчи ядро қуролини назорат этувчи халқаро ташкилот – МАГАТЕ ядровий материаллар ва технологияларни яратишни жуда зийраклик билан кузатиб борса-да, айрим давлатлар бундай технологияга эга бўлишга муваффақ бўлмокдалар. Бунинг жуда катта сиёсий аҳамияти бор. Халқаро сиёсий сахнада бундай материалларга эга бўлишга муваффақ бўлган давлатлар ўз ҳукмини ўтказмокчи бўладилар. Миллий хавфсизлик сиёсати мазкур уринишлардан огоҳ бўлишни ва амалий тадбирлар ишлаб чиқилишини тақозо этади.

XX аср илмий-техникавий тараққиёти терроризмнинг яна бир мураккаб шаклини вужудга келтирди. Бу *компьютер терроризми*дир.

Компьютер терроризми хакерлар* томонидан амалга оширилади. Хакерлар молиявий, харбий, стратегик ва бошқа маълумотларни муайян топшириқлар ёки шартномалар асосида маълумотлар банкидан олишга ҳаракат қиладилар. Маълумки, интернет тизими ва электрон почта (e-mail) халқаро ҳамжамиятда оммавий ахборот воситалари каторида етакчи ўринлардан бирини эгаллай бошлади. Ернинг сунъий йўлдошлари орқали амалга ошириладиган алоқалар ҳам бундан мустасно эмас. Бироқ мазкур ахборот воситалари қанчалик қулай бўлмасин, уларнинг миллий давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан хавфли томонлари мавжуд. Бу, биринчи галда, давлат миллий хавфсизлиги ва мудофаа қудратига оид маълумотларнинг ҳам компьютер алоқалари орқали ошкор бўлишидир.

Компьютер терроризмига қарши кураш алоҳида техникавий ва илмий методларни яратишни тақозо этади. Миллий хавфсизлик сиёсати илм-фан ютуқларининг энг сўнгги натижаларига асослангандагина компьютер ёки ахборот терроризмига қарши самарали кураш олиб бориши мумкин.

Миллий хавфсизлик сиёсати молиявий терроризмга ҳам қарши қаратилиши лозим. Миллий валютанинг қадрсизланиши, бир томондан, мамлакатда рақобатбардош молларнинг кам ишлаб чиқарилиши билан, чет эл инвестицияси салмоғининг ортиб бориши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, жаҳон валюта биржасида етакчи давлатлар пул бирлигининг ва қимматбаҳо қоғозлар қийматининг ошиб бориши билан боғлиқдир.

Технологияси тараққий этмаган давлатлар ривожланган давлатлар учун «соғин сигир»га айланади, хом ашё улар томонга сувдек оқа бошлайди. Мамлакат бозорида чет эл валютасининг обрўи ва қиймати ошиб боради. Бунга қарши миллий хавфсизлик сиёсати олиб борилиши лозим бўлади. Бундай сиёсат нафақат молиячилар, балки сиёсий экспертлар томонидан ҳам олиб борилиши керак. Европа Иттифоқи мамлакатларининг ўзаро ҳамкорлигида ягона пул бирлиги – евронинг муомалага киритилиши айрим давлатлар валютасининг чексиз монополиясига барҳам беришга қаратилган тадбирдир.

Терроризмнинг яна бир кўриниши экотерроризмдир. Экотерро-

* «Хакер» - компьютер хотирасидаги маълумотларни ўзлаштиришга, гаразли мақсадларда фойдаланишга уринувчи компьютерчи-мутахассис.

ризм ёки экологик терроризмнинг моҳияти шундаки, у ёрдамида атроф муҳитни заҳарлаш, инсонлар ва ҳайвонот оламига чексиз зарар етказилади. Масалан, ҳозирги замон технологиясида азот, аммиак, хлор, симоб, дефолиант, гербицидлар ва ҳ.к. материаллардан фойдаланишда, уран рудаси ва бошқа радиоактив моддалар чиқиндисини атроф-муҳитга чиқариш орқали айрим экстремистик кучлар муайян мақсадларни амалга оширишлари мумкин. Экологик терроризм турли вирус ва бактерияларни тарқатиш орқали ҳам амалга оширилади. Экотерроризм ХХІ асрда наркобизнес, СПИД ва уюшган жиноятчилик каби умуминсоний глобал муаммолар жумласига киради. Терроризм шакллари ХХІ аср бошларига келиб бениҳоят хилма-хил бўлиб кетмоқда. Терроризм энг замонавий технологиялардан фойдаланишга, илм-фаннинг энг илғор ютуқларидан фойдаланишга ҳаракат қилмоқда.

Масалан, компьютер терроризми фактини эндигина “ҳазм” қилинмасдан халқаро телефон алоқалари терроризми вужудга келди. 2001 йил бошларида Москва шаҳрида жойлашган телефон терроризми билан шуғулланадиган жуда кучли террористик синдикат федерал хавфсизлик хизмати ходимлари томонидан фош этилди, халқаро терроризмнинг ўргимчак тўрига ўхшаш глобал масштабда фаолият кўрсатган ўта жинояткор тизими аниқланди. Бу факт терроризмнинг юқорида санаб ўтилган кўринишлар билан чекланмаслигини яна бир қарра исботлади.

Агар ХХ асрнинг 60-йилларида жаҳонни ларзага солган террористик воқеа АҚШ президенти Ж.Ф.Кеннедини Далласда (Техас штати) отиб ўлдирилиши билан боғлиқ бўлган бўлса, ХХІ асрнинг бошларида худди шундай ҳодиса яна АҚШда 2001 йил 11 сентябрида Нью-Йорк ва Вашингтон шаҳарларида содир этилган террористик ҳаракат билан такрорланди. Жаҳон аҳли терроризмни дарҳақиқат умуминсоний хавф эканлигини, унинг конли панжаси планетамизнинг хоҳлаган нуқтасига етиши мумкинлигини англаб етди. Терроризм дахшатли илон каби ХХ аср давомида шаклланди ва улғайди, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларни ҳаётига заҳар солди. Улар ичида жаҳон халқлари ўртасида тинчлик, ҳамкорлик, меҳр-оқибат ва адолатли муносабатларни ўрнатишга бел боғлаган қатор давлат арбоблари ҳам бўлганлиги инсониятни бу хавфдан доимо хушёр ва огоҳ

бўлиш лозимлигини кўрсатади. Уларнинг айримларининг номларини эслаш кифоядир. Булар – Анвар Саодат (Миср), Улоф Пальме (Швеция), Индира Ганди (Ҳиндистон), Раджив Ганди (Ҳиндистон), Мартин Лютер Кинг (АҚШ), Зиёул-Ҳак (Покистон).

Миллий хавфсизлик сиёсатининг яна бир муҳим йўналиши – миллий давлат фаолиятига жаҳондаги етакчи давлатларнинг (супер-давлатлар) стратегик ва геополитик манфаатларини нейтраллаштиришга қарши курашдир. Давлат миллий мустақиллигини мустаҳкамлаш манфаатлари йирик давлатлар капитали, технологияси ва маданияти салмоғининг маҳаллий технологияга, капиталга ва миллий маданиятга нисбатан ортиб боришига зид келади. Шунинг учун четдан бўладиган технологик интервенцияга қарши туриш учун маҳаллий саноатни, фанни, техникани ва маданиятни ривожлантириш сиёсатини олиб бориш лозим бўлади. Бундай сиёсатнинг миллий давлат ички ва ташқи сиёсатининг муҳим томонларидан бирига айланишини таъминлаш – миллий хавфсизлик хизмати сиёсати билан узвий боғлиқдир.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг ўта нозик ва қалтис йўналишларидан бири – миллий давлат ҳаётига мафкуравий таъсирга қарши курашдир. Миллий давлат ишига мафкуравий таъсир турли маданий, маърифий ва бошқа воситалар ёрдамида амалга оширилади. Хусусан, маҳаллий тилларда чет эл радиоэшиттиришлари соатларининг, турли диний мазҳабларга ва диний-ғоявий оқимларга оид оммабоп адабиётларнинг кўпайиши, айрим диний оқимларнинг чет эл сармояси билан молиявий қўллаб-қувватланиши, хуфёна диний мактаблар ва клубларни очиш каби ишлар давлатнинг конституциявий тизимига нисбатан ишончсизлик кайфиятини туғдиради, гоҳида эса очикдан-очик ҳокимият органларига қарши курашишга олиб келади.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг яна бир муҳим мафкуравий йўналиши – миссионерларга¹ қарши курашдир. Мамлакатда эътиқод эркинлигини таъминлаш мақсадида турли диний конфессиялар фаолиятига конституциявий ҳуқуқлар берилган. Бирок бундай конфессиялар аҳоли ўртасида соғлом маънавий-ахлоқий кайфиятлар яратиш борасида олиб бораётган ишларнинг қай даражада самара бераётган-

¹ Миссионерлар – диний-маърифий таълимотларни тарғиб қилувчи, бундай эътиқод қилувчи шахсларни маълум ғоялар атрофида бирлаштирувчи, уларни диний мафкура билан қуроллантирувчи муайян дин вакиллари.

лигини кузатиш ва таҳлил этиш юз бериши мумкин бўлган диний ва миллий низоларнинг; улар билан боғлиқ бўлган бир қатор фалокатларнинг олдини олади.

Миссионерлар ишига лоқайдлик ўта тажовузкор ва экстремистик диний мазҳаб ва оқимларнинг шаклланишига олиб келади. Юқорида бундай диний оқимлардан бири бўлган ваҳхобийлик диний-фундаменталистик оқими ва унинг ижтимоий хавфлилиги ҳақида сўз юритган эдик. Миссионерлик ҳоҳида фашистик гуруҳ ва жамиятларни шакллантиришга ҳам ҳисса қўшади. Фашизм – ҳарбий-мафкуравий таълимот бўлиб, у дастлаб миллий бетакрорлик ва устунлик ғоясини олға суради, сўнг миллий шовинизм асосида оз сонли миллат ва элатларни жисмонан катагон қилиш сиёсатини тарғиб қилади. Миллий ҳавфсизлик сиёсати заифлашган мамлакатларда ана шундай ғояларнинг ривожланишига шароит туғилади. Фашизм ғоялари сохта ватанпарварлик ғоялари ниқоби остида миллий хис-туйғулардан ўзининг ғаразли мақсадларида фойдаланади.

Бундай ғояларга Президент И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» китобида таъкидлаб ўтган маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик ғоялари ҳам нисбатан яқиндир. Чунки уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчиликнинг ривожланиши миллий такаббурлик ва манманлик кайфиятларини келтириб чиқаради ва пировардида фашизмга хос бўлган бошқа миллатларга адоват, уларни жисмонан таъкиб этиш васвасасига олиб боради.

Бирок ҳақиқий миссионерлик ва фашизм ўртасида катта фарқ мавжуд. Ҳар қандай миссионерлик фаолияти фашизмга олиб боравермайди. Фашизм ўзига хос мафкура ва сиёсатдир. Миссионерлик эса – муайян диний мафкурани тарғиб этиш, кишилар онгига сингдириш, диний эътиқодга эга бўлмаганларни ўзига оғдиришга қаратилган диний-маърифий фаолиятдир. Миллий ҳавфсизлик сиёсатнинг йўналишларидан бири – жамиятда муайян иқтисодий, мафкуравий, сиёсий ва бошқа омиллар таъсирида вужудга келадиган оммавий тартибсизликлар ва ҳаракатларга қарши кураш ва уларнинг олдини олишдир. Жамиятнинг барқарорлигига таъсир этувчи ходисалар қуйидагилардир: а) митинглар; б) намойишлар; в) иш ташлашлар; г) ғалаёнлар; д) исёнлар; е) қўзғолонлар ва ҳ.к.

Митинг. Митинг у ёки бу ҳаётий муҳим муаммони муҳокама

килишга қаратилган сиёсий маънога эга бўлган йиғиндир. Митинг иштирокчиларининг сони чекланмаган бўлади. Митингда шунчаки қизикувчилар ёки бефарқ кишилар ҳам қатнашиши мумкин. Бироқ митинг «ҳароратини» кўпинча бирор гуруҳ ёки шахс белгилаб туради. Митингнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида айрим ғайриконуний лавҳалар, шиорлар ёки тасвирлар билан бир қаторда, овоз кучайтиргичлар ва бошқа техникавий воситалар ҳам ишлатилиши мумкин. Митинг бошида стихияли шаклда пайдо бўлади.

Бироқ уни назорат қилиш мумкин. Митингда бир-бирига қарама-қарши позицияда турган сиёсий кучлар иштирок этиши мумкин бўлганлиги учун турли тартиббузарликлар, фитна ва безориликлар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун митингни назорат қилиш ва унинг тинч шаклда ўтишини таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва миллий хавфсизлик хизматлари ходимларининг иштирок этиши мақсадга мувофиқдир.

Намойиш. Намойиш у ёки бу сиёсий қарорга, ижтимоий ҳолатга нисбатан омманинг сиёсий муносабатини ифода этиш шаклидир. Намойиш сиёсий ҳокимиятнинг у ёки бу қарорини қўллаб-қувватлаш, ҳамкорлик ёки норозилик ифодаси бўлиши мумкин. Намойишнинг катта таъсир кучи мавжуд. У жамият оммавий фикрини ва муносабатини ифодалайди. Миллий хавфсизлик сиёсати намойишнинг маданий шаклда ўтишини таъминлашга доир амалий тадбирларни ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Иш ташлашлар. Иш ташлашлар одатда оммавий норозилик шакли бўлиб, муайян сиёсий маънога эга. Иш ташлашлар давлат у ёки бу қонунларга амал қилмаганда, нотўғри ижтимоий ва молиявий сиёсат олиб борилганда, ижтимоий адолат нормалари бузилганда юзага келади. Иш ташлашларнинг давлат сиёсий барқарорлигига салбий таъсир қилади. У ишлаб чиқаришни издан чиқаради, ҳўжаликка жуда катта молиявий зарар етказади, ҳукуматнинг обрўсини тўқади. Иш ташлашлар миллий хавфсизлик сиёсати учун муҳим бир сиёсий предмет аҳамиятини касб этади.

Ғалаён. Ғалаён фуқароларнинг ҳукмрон сиёсатга нисбатан норозилигининг стихияли бир кўринишидир. Ғалаёнчилар таркиб жиҳатдан хилма-хил бўлиши мумкин. Бироқ уларни кўпинча битта ғоя бирлаштириб туради. Ғалаён маънавий ва сиёсий жиҳатдан яқдиллик

юзага келгандагина майдонга чиқиши мумкин.

Исён. Исён муайян сиёсий ҳамжихатликнинг бузилиши, оппозицион кучлар ва муносабатлар вужудга келганда юзага чиқади. Исён курулга таянганлиги сабабли, гоҳида қурбонлар бериш ҳисобига ҳам бостирилиши мумкин. Миллий хавфсизлик хизмати исёнларнинг сабабини таҳлил қилиши, уларнинг олдини олиш чораларини кўриш борасида тактик тадбирларни ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Қўзғолон. Қўзғолон – мавжуд сиёсий тартибнинг конституциявий асосларига қарши қаратилган, муайян режага асосланган курулли ҳаракатдир. Қўзғолон муайян сиёсий партия ёки бошқа сиёсий гуруҳ мафкураси асосида амалга оширилади. Қўзғолончилар одатда муайян сиёсий мақсадларни кўзлаб ҳаракат қиладилар. Миллий хавфсизлик сиёсати учун қўзғолон муайян мафкуравий объект ҳисобланади.

Миллий хавфсизлик сиёсати учун аҳамиятли бўлган яна бир сиёсий ҳодиса фитна ёки давлат тўнтаришидир. Давлат тўнтариши ёки фитна муҳолиф кучлар томонидан қонуний ҳукуматни истеъфога чиқариш ва янги сиёсий тартибни вужудга келтириш шаклидир. Фитна ёки давлат тўнтариши одатда давлат аппарати ичида муайян сиёсий гуруҳлар томонидан режалаштирилади. Фитна ёки давлат тўнтариши ташқи кучлар, хусусан чет эл миллий хавфсизлик хизмати ходимлари муайян давлат ичида олиб борган мафкуравий тадбирлар асосида ҳам юз бериши мумкин. Шунинг учун фитна ёки давлат тўнтаришининг олдини олиш учун миллий хавфсизлик хизмати ва ҳарбий контрразведка хизматларининг мафкуравий ҳушёрлиги зарур бўлади. Ҳар қандай миллий давлат мазкур хизматлар бўлмаганда сиёсий ва мафкуравий хавф остида яшайди. Миллий хавфсизлик хизмати жамият сиёсий системасининг муҳим элементларидан бири бўлиб-гина қолмасдан, давлат мустақиллигини таъминлашнинг етакчи омилларидан бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

4-§. Миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асослари ва принциплари

Миллий хавфсизлик сиёсати муайян доктрина ёки мафкура асосида юритилади. Мафкура деганда, давлат ва жамиятнинг барқарор ривожланиши, миллий хавфсизлиги, равнаки ва истикболини асос-

лашга ва белгилашга мўлжалланган дастур ёки назария тушунилади. Миллий хавфсизлик сиёсати муайян мафкуравий асослар ва принципларнинг мавжуд бўлишини тақозо этади, зеро буларсиз миллий хавфсизлик сиёсати фақат мавҳум мақсад, орзу даражасида қолади. Миллий хавфсизлик сиёсати мақсад мавқеига эга бўлиши билан бирга, унга эришиш воситаларини яратишни ҳам талаб этади. Мафкура айнан шундай восита вазифасини бажаради. Шу маънода «мафкуравий кураш», «мафкура воситасида у ёки бу сиёсий мақсадни амалга ошириш», деган иборалар сиёсатшунослик соҳасида кўп ишлатилади.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асосларини қуйидаги ҳодисалар ташкил этади:

- 1) давлатнинг конституциявий асослари;
- 2) миллий маданият ривожланишининг у ёки бу даражаси ҳамда унинг ҳолати;
- 3) фуқаролар сиёсий ва ҳуқуқий онгининг даражаси;
- 4) давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, уларнинг табиати;
- 5) давлат қурилиши ва бошқарув тизимидаги ҳолат.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкураси жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий мафкурасига таянади ва улардан келиб чиқади. Бунинг боиси шундаки, миллий хавфсизлик сиёсати, биринчи навбатда, давлат конституциявий тартибини ва амалдаги қонунчиликни ҳимоя қилишга қаратилгандир. Шунинг учун миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асосларини давлат сиёсий таркибини ва конституциявий асосларини муҳофаза этиш ташкил этади.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асосларига қатор мафкуравий тазйиқлар ва таъсирлар йўналтирилган бўлади. Шунинг учун миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий функцияси худди ғоявий қалқонга ўхшайди: мафкура давлатни ғоявий жиҳатдан қўриқлайди, уни ташқи ёки ички ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилади. Бундай таъсир ва тазйиқлар мамлакат ичкарасида айрим ижтимоий гуруҳлар томонидан шакллантирилса, ташқаридан мафкуравий қўпурувчилик тактикаси ёрдамида амалга оширилади. Асосий мақсад давлатнинг мавжуд конституциявий тартибини емириш, унинг таназзулга юз тутишини яқинлаштириш бўлади. Шунинг учун миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асосини давлат конституциявий

тузумининг хавфсизлигини таъминлаш, уни бузишга қаратилган ҳар қандай ички ва ташқи таъсирнинг олдини олиш ташкил этади.

Давлатнинг конституциявий тартибини ҳимоя қилиш, ўз навбатида, ходимлардан бир қатор фазилатларга эга бўлишни талаб этади. Бу талаблар қуйидагилардан иборат:

- ватан тарихини чуқур билиш ва ҳурмат қилиш;
- давлат ички ва ташқи сиёсатининг миллий манфаатлар билан қай даражада уйғун эканлиги ҳақида маълумотга эга бўлиш;
- сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан онглилик ва умумий маънавий маданиятга эга бўлиш;
- халқаро сиёсат ва сиёсий жараёнларнинг табиати, асосий йўналишлари ҳақида тасаввурга ва тушунчага эга бўлиш.

Мазкур фазилатлар давлатнинг конституциявий асосларини ҳимоя қилишда миллий хавфсизлик сиёсати ходимлари учун мафкуравий асос вазифасини ўтайди, уларнинг Ватан мустақиллиги учун фидокорона фаолиятини шакллантиради.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асосларидаги яна бир муҳим омил миллий маданият ҳисобланади. Бунинг боиси шундаки, миллий давлат ўзлигини миллий маданияти орқали намоён қилади. Шунинг учун давлатнинг миллий, маданий меросини кўриклаш, мавжуд миллий маданиятга унга ёт бўлган элементларнинг кириб келишини назорат этиш ҳам миллий хавфсизлик сиёсати учун мафкуравий асослардан биридир.

Буни миллий давлат учун хос бўлган давлат тили мисолида кузатиш мумкин. Давлат тилини ҳимоя қилиш нафақат маданият ходимларининг, балки давлат ходимларининг ҳам мафкуравий вазифасидир. Чунки давлат тилининг бузилиши ёки унинг йўқотилиши миллий фожиа ҳисобланади, миллий маданиятга хавф туғдиради. Миллий маданиятга хавф туғилиши эса миллий мустақилликка туғиладиган хавфга тенгдир. Шунинг учун давлат тили мустақил давлатда унинг рамзлари ва мадҳияси каби конститутивий мақомга эга бўлади.

Ўз бошидан миллий камситишни кечирган, мустақилликка эришган давлатлар учун эса давлат тили ҳақида махсус қонун яратиш эҳтиёжи юзага келади. Бундай қонун давлат тилини мустаҳкамлаш орқали миллий маданиятни, демакки, миллий мустақилликни мустаҳкамлаш мақсадларига хизмат қилади. Шунинг учун миллий мада-

ниятни салбий таъсирлардан ҳимоя қилиш миллий хавфсизлик сиёсати мафқуравий асосларининг муҳим бир таркибий қисми ҳисобланади. Мустақилликка эришган ёш давлатга хорижий мамлакатларнинг кизиқиши ортади, уни ўз миллий қадриятлари, маданияти таъсирига тортмоқчи бўлади. Турли видеокассеталар, фильмлар, эшиттиришлар ва бошқалар воситасида маҳаллий маданиятга таъсир ўтказишга, айниқса ёшларни хорижий маданият шайдосига айлантиришга уринишлар бўлади. Бунинг натижасида ёшлар ўртасида турли порнографик материалларга, маънавий бузукликни, зўравонликни ташвиқ қилувчи киноленталарга талаб ортади, жиноятчилик турлари кўпаяди.

Психотрон экспансия муҳити учун қулай ижтимоий шароит юзага келади. Натижада онгда носоглом маънавий идеаллар қарор топа бошлайди. Миллий хавфсизлик сиёсати шунинг учун, биринчи навбатда, жамиятнинг маънавий жиҳатдан бузилишига, миллий маданиятни ахлоқсизликка ундовчи «маданият»дан ҳимоя этишга қаратилмаса, мамлакат маънавий инқироз томон юз тутаяди. Бунга қарши курашиш учун маънавий тарбия ишларига оид мафқуравий дастурлар ишлаб чиқиш, ватанпарварлик туйғусини шакллантирувчи миллий маданиятга оид бадиий ва илмий маҳсулотлар яратиш керак бўлади. Миллий давлатнинг ўз миллий маданиятини йўқотиши ёки бошқа маданият қадриятлари таъсирига тушиб қолиши миллий мустақилликни саклаб қолиш учун хавфлидир.

Миллий хавфсизлик сиёсати мафқуравий асосларининг таркибий элементларидан яна бир муҳим кўриниши фуқаролар сиёсий ва ҳуқуқий онгининг даражасидир. Агар фуқароларда сиёсий онг етарли даражада шаклланмаган бўлса, у миллий давлат манфаатларининг моҳиятини ҳам тушуниб ета олмайди. Сиёсий онг фуқаронинг ўзи яшаб турган давлатнинг туб манфаатларини англашига, унинг тақдир билан кизиқишига, унинг умумий муаммоларга бефарқ ва лоқайд бўлмаслигига кўмаклашади. Сиёсий онги етарли даражада шаклланмаган фуқаро фақат ўзини, рўзғор ташвишларинигина ўйлайди. У мамлакатда кечаётган сиёсий жараёнларни фақат кузатади, бу жараёнларда фаол иштирок эта олмайди. Фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий онгини шакллантириш ва муайян мақсадларга томон йўналтириш мафқуравий аҳамиятга эга бўлиб, миллий хавфсизлик сиёсати мафқуравий асосларининг муҳим таркибий қисмини ташкил этади.

Миллий давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳам миллий хавфсизлик сиёсати мафкуравий асосларнинг таркибига киради. Миллий хавфсизлик сиёсати деганда, авваламбор, мамлакат ичидаги сиёсий тартибни сақлашга қаратилган тадбирлар кўзда тутилади. Миллий хавфсизлик сиёсати мазкур тадбирларни ишлаб чиқишга ва уларни ижтимоий воқеликка жорий этишга қаратилади. Бундан кўриниб турибдики, бундай сиёсат муайян мафкуравий асосга бўйсинади. Миллий хавфсизлик ходими бу асосда кишиларнинг кайфияти, давлат томонидан олиб борилаётган ижтимоий, ҳуқуқий, маданий, миллий, иқтисодий диний ва кадрлар сиёсатига омманинг муносабатини, ижтимоий баҳосини ўрганади, ижтимоий хавфли фаолиятнинг олдини олади ва ҳукуматга бунга оид маълумотларни беради.

Миллий хавфсизлик сиёсати, шунингдек, давлатга, унинг сиёсий тизимига ташқаридан бўладиган таҳдидларни ҳам ўрганишга, уларга нисбатан давлат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларнинг ишлаб чиқилишига кўмаклашиши керак бўлади. Бу ҳақда юқорида алоҳида таъкидланган эди. Ички сиёсий аҳвол билан бир қаторда, давлатнинг ташқи сиёсати билан боғлиқ бўлган муаммолардан хабардор бўлиш – миллий хавфсизлик сиёсати билан боғлиқ фаолиятда иштирок этувчи хизматчилар учун мафкуравий аҳамиятга эга.

Миллий хавфсизлик сиёсатининг муҳим мафкуравий элементи – давлат қурилиши ва бошқаруви тизимидаги ҳолат ҳисобланади. Агар давлат қурилишида қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан белгиланган тартибга амал қилинмаса, давлат бошқарувида нолойик шахсларнинг суқилиб киришларига йўл қўйилса, давлат ичидан емирилади, коррупция, суиистеъмолчилик, бюрократизм кучаяди, натижада давлатнинг ижтимоий обрўи пасаяди. Шунинг учун миллий хавфсизлик сиёсатида давлат бошқаруви ва қурилишига муносиб кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, фаолиятини муайян шаклда назорат қилиш мафкуравий аҳамият касб этади. Сиёсат фалсафасининг миллий хавфсизлик сиёсати учун аҳамияти шундаки, унинг ёрдамида умуммиллий фалсафий методлар ва воситалар асосида мазкур ҳодисага ҳар томонлама ва чуқурроқ ёндашилади. Сиёсат фалсафаси ушбу сиёсат самарадорлигини ошириш учун муайян методологик асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу фалсафа сиёсат ҳодисасининг деярли барча кўринишларининг интеграцион қиёфасини яратади.

5-§. Глобализация, регионализация ва интеграция жаҳон сиёсий жараёнларининг бош тенденцияси

XX аср охирларига келиб жаҳон сиёсий жараёнларида интеграция, кооперация ва минтақавийлик (регионализация) тенденциялари шаклланди. Бу ҳақда Ўзбекистон Президенти И.Каримов “кейинги йилларда юз бераётган сиёсий ва иқтисодий воқеалар жаҳон ҳамжамияти тараққиётининг умумий жараёнида интеграция ва кооперациянинг ўрни нақадар ошиб бораётганлигини кўрсатиб турибди”¹, - деб таъкидлайди.

XXI аср жаҳон микёсида бу тенденцияни янада кучайишига олиб келади. Сиёсат фалсафасининг илмий методологиясига биноан жаҳонда буюк давлатлар ўртасида ўзаро паритет ҳолати глобализация тенденциясини мусбат ва манфий кутбга асосланишидан дарак беради. Гарчи собиқ СССР парчаланган бўлса-да жаҳон сиёсий харитасида яккахокимлик учун сиёсий ва мафкуравий кураш ўзгача бир шаклда давом этмоқда. “Совук уруш” даврида тўпланган ғоявий кураш, ўзаро рақобат, мусобақа руҳияти ва тажрибасини йирик давлатлар томонидан миллий сиёсий манфаатлар йўлида фойдаланишга уринишлар кузатилмоқда.

Бу ўринда НАТОнинг Шарқий Европа томон силжиши, Россия ва Белоруссия, Россия ва Хитой сиёсий ҳамкорлигини кучайиши, АСЕАН, НАФТА, ГУУАМ, ЭКО ва ҳ.к. иқтисодий иттифоқларнинг жаҳон сиёсий шахмат тахтасида мавқе учун курашини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин.

Глобализация регионализацияга нисбатан кенгрок тушунча бўлиб, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларни ўз ичига олади.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, аниқроғи Иккинчи Жаҳон урушини тугаши билан жаҳон микёсида интеграцияга мойиллик кайфиятлари кучайди. 1949 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотига, ЮНЕСКО ва НАТОга асос солиниши билан тобора кучайган бундай тенденция XX асрнинг 90-йилларига келиб янада кучайди.

1957 йили Рим Шартномаси асосида Европа ҳамжамияти (Иттифоки)га асос солинди. 90-йилларга келиб, Совет Иттифоқининг пар-

¹ И.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар. Т., 1996, 4-том, 344-бет.

чаланиши ва бунинг натижасида Шарқий Европа ва Марказий Осиё худудида пайдо бўлган ёш мустақил давлатлар Ғарбий Европада янгича сиёсий муҳитни яратди. Шарқий Германияни Ғарбий Германия билан бирлаштириш, Берлин деворини қулаши Европада интеграцияга бўлган эҳтиёжни янада кучайтирди. Натижада 1991 йил декабрида Европа Иттифоқи ҳақида (Мастрихт) Шартномаси имзоланди. Бу воқеа жаҳоннинг айрим етакчи давлатларни хавотирга сола бошлади. Улар Европа бозоридан сиқиб чиқарилиши мумкинликлари, уларнинг товарлари рақобатга бардош бера олмай қолишларидан ташвишга туша бошланди. Бу айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмида жаҳон миқёсида етакчи давлатларга эга бўлган АҚШ ва Япония давлатларига хос эди. Натижада АҚШ шимолдаги қўшнисини Канада билан эркин савдо зонасини яратиш ташвишига тушди ва жанубий қўшнисини Мексика билан қилишиб, Шимолий Америка эркин савдо зонасини – НАФТАни тузди. Бу ҳодиса қолган бошқа давлатларни ҳам ўзаро интеграцияга киришишга ундади. 80-йилларда шундай қилиб Жанубий Америкада Аргентина, Бразилия, Парагвай ва Уругвай давлатларини бирлаштирувчи Меркосур номли эркин савдо зонасини, Африкада эса Африка давлатлари бирлигини ифода этувчи Лагос ҳаракати режасини юзага қилишга олиб келди. Ўз навбатида Австралия ва Янги Зеландия давлатлари ҳам ўзаро савдо муносабатларини тобора эркинлаштириш, божхона тўловларини қисқартиришга қаратилган сиёсатни ишлаб чиқишди.

Осиё ва Тинч океани минтақасида эса қатор “учбурчак”лар, яъни Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларидан иборат иқтисодий интеграциялар вужудга келди. Булар ичида АСЕАН, АТЭС, СААРК ва бошқалар салмоқли иқтисодий салоҳиятга эга бўла бошладилар. Бундай минтақавий интеграциялар интеграцияга киришмаган бошқа давлатларни ҳам шошилишча равишда ўзига ҳамкор қидиришга чорлади. Масалан, Жанубий-Шарқий Осиёда Вьетнам, Таиланд, Лаос, Мьянма, Камбоджа ва Хитойнинг Юньнань провинциялари ўзаро норасмий интеграцияга бирлашдилар.

Собиқ Совет Иттифоқи парчалангандан сўнг эса маъмур ҳудудда ҳам ўзаро интеграцияга киришишга ҳаракатлар кузатилди. Масалан, Ўзбекистон давлати “Туркистон умумий уйимиз”, деган шиорни ўртага ташлаб Марказий Осиёнинг ёш мустақил давлатларини иқтисо-

дий интеграцияга чакирди. Бироқ бу муваффакийат қозона олмади. Бунинг ўзига хос объектив ва субъектив сабаблари мавжуд, албатта.

90-йиллар охирига келиб Россия ва Белоруссия ўзаро интеграцияга киришиб, икки давлат ўртасидаги интеграция жараёнини тезлаштиришга, ягона иқтисодий макон ҳосил қилишга ҳаракат қила бошладилар.

Сиёсат фалсафаси нуқтаи назаридан минтакавий интеграция ва глобализация жараёнлари ХХI асрда жаҳонда кўп қутбли сиёсий тартиблар ўрнатилишига олиб келиши мантиқий жиҳатдан ҳулоса қилинади. Етакчи давлатлар ўртасида иқтисодий ва ҳарбий паритет (мувозанат) интеграцион жараёнлар натижасида вужудга келади.

Жаҳон миқёсида ягона халқаро информацион макон – интернет алоқа тизими ривожланиши маданий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни глобаллашувини тезлаштиради.

ХХI асрга келиб Бирон-бир давлат жаҳон сиёсий жараёнларидан четда, мутлоқ мустақил ривожлана олмайди. Глобализация ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади, бу ўз навбатида янги қадриятлар тизимини, бутунлай янги информацион майдонни шакллантиради. Бу майдонни айрим футурологлар инсоният тараққиётида “учинчи босқич” ёки “учинчи тўлқин” (А.Тоффлер) деб баҳолайдилар. Глобаллашув ўзининг ижобий аҳамияти билан бир қаторда салбий оқибатларни ҳам яратади. Масалан, у ёки миллий қадриятлар умуминсоний, яъни глобал қадриятлар таъсирида ассимиляцияга учрайди, миллий ўзлик заифлашади. Бу нарса турли диний конфессиялар, субмаданият ва цивилизациялар ўртасида зиддиятни кучайтиради (С.Хантингтон). Бироқ нима бўлганда ҳам сиёсат фалсафаси мавқеидан ёндашилганда глобаллашув инсониятга ўзаро яқинлашувга, қутбий сиёсий қарама-қарши туришларга барҳам беришга, инсон даҳосини олис юлдузларда бўлиши мумкин бўлган цивилизациялар билан алоқага киришишни тезлаштиради.

Юқорида сиёсат, унинг намоён бўлиш шакллари ва хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритилди. Бироқ сиёсат фалсафаси ва, умуман, фалсафа учун муҳим бўлган масала – сиёсатнинг субъекти – инсон муаммоси ёритилмай қолди. Сиёсат объектив ижтимоий эҳтиёжга асосланган бўлса-да, уни жорий этиш пировардида инсонга бориб тақалади. Инсон сиёсий жараёнлар ва муносабатларнинг марказида туради: кўп нарса унинг умумий маданияти савиясига, онгининг таракқий этиш даражасига ва, умуман, дунёқарашига боғлиқ бўлади.

Одатда сиёсат ўта ўзгарувчан, иккиюзламачи, ишониб бўлмайдиган қўнимсиз бир ходиса деб тушунилади. Аслида эса сиёсат ва унинг изчиллиги, қатъийлиги, адолатлилиги, холислиги каби хусусиятлари инсон, унинг турли хил майл ва эҳтиёжлари, манфаат ва қизиқишларига бевосита боғлиқдир. Айнан инсон манфаатлари, эҳтиёжлари ва субъектив инжиқликлари ижтимоий ҳаётда, унитар давлатда корпоратив ахлоқни, функционерлик, бюрократик онгни юзага келтиради.

Бунинг сабаблари турличадир. Бу сабабларни илмий таҳлил этиш давлат сиёсати самарадорлигининг ошишига кўмаклашади. Президент И.Каримов Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида (1995 йил 3 октябрь) сўзлаган нуткида қуйидагиларни эътироф этди: «Бошқарувнинг қуйи қатламларида, айниқса, ишлаб чиқариш соҳасида янгиликни жорий этишга саъй-ҳаракатлар бор, лекин бу олижаноб майл ва ҳаракатлар ўрта ва юқори бўғинларда, хусусан, мамлакат вазирликлари ва идоралари даражасида ўтирган, тўрачиликни ўзларига касб этиб олган лоқайд, эскича фикрлайдиган, ўзини хон, куланкасини майдон ҳисоблайдиган, янгиликка йўл бермайдиган ношуд кимсаларнинг қаршилигига дуч келмоқда. Бизнинг қатъий фикримиз шуки, бундай кишилар ё танқиддан зарур хулоса чиқариб, тез орада ўз фикр ва савияларини ўзгартирадилар, ёнки биз уларнинг бутунлай баҳридан ўтамиз»¹.

Мантиқ ва соғлом ақл нуқтаи назаридан қаралганда, бюрократик

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т. 1996. – 54-бет.

онгни соғломлаштиришга нисбатан унинг олдини олиш, сабабини билиш, уни юзага келтирувчи муҳитни ўзгартириш, илдизига болта уриш жамиятга бирмунча арзонга тушади. Инсон табиати шундайки, у доимо оқибат билан курашади, сабаб эса кўпинча четда қолади. Фалсафий тафаккурнинг кадр-қиммати, методологик аҳамияти ҳам шундаки, у сабаб-оқибат диалектикаси орқали даставвал сабаб анатомияси ва тараққиёт мантиғини очишга кўмаклашади. Афсуски, фалсафанинг илмий-методологик салоҳиятидан кейинги пайтларда унумли фойдаланилмаяпти.

Тўрачилик кайфияти, бюрократизм, корпоратив ахлоқ (яъни, ўз шахсий манфаатини идора манфаати остига яшириш), коррупция ўз-ўзидан юзага келмайди. Президент И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» номли асарида бу иллатларни, «хавфсизлигимизга, осойишталигимизга, тараққиётимизга ғов, таҳдид ва хавф» деб баҳолади. Бу бежиз эмас. Ўз раҳбарлик фаолиятининг ижтимоий-сиёсий ўрни ва аҳамиятига лоқайдлик, ишнинг мазмуни ва натижасига эмас, балки кўпроқ шаклига, миқдорига эътибор бериш, ўзидан пастки лавозимда ишловчи раҳбарларни каттиқ назорат остида тутиш, таваккалчиликка, ижодий ёндашувга, кўрсатмадан четга чиқишга ижозат бермаслик; ўзидан юқорида турувчи мансабдор шахсга ёқишга интилиш, мустақил қарор қилишдан кўркиш кабилар бюрократик онгни юзага келтирувчи сабаблардир.

Унитар давлат тизими қолдиқларининг сакланиб қолиши, эскича раҳбарлик услублари; давлат аппаратида маъмурий-буйруқбозлик (бюрократизм)нинг, таниш-билишликнинг, қариндош-уруғчиликнинг кучайиши, юқори лавозимдаги раҳбарнинг ўз лавозимини суистеъмол қилиши, фуқаролар онги ва маданиятининг, умумий савиясининг пастлиги, ҳар бир ишни пора бериш ва олиш ёрдамида битиришга интилишнинг мавжудлиги, маъмурий шахсларнинг тамагирлиги ва бошқалар коррупцияни юзага келтиради.

Санаб ўтилган нохуш ҳодисалар ва уларнинг сабаблари сиёсат фалсафасининг сиёсат субъекти билан боғлиқ бўлган қисмига тааллуқлидир. Давлат сиёсатининг самарадорлигига, обрўйига салбий таъсир этувчи мазкур ҳодисалар деярли барча давлатларда учрайди. Шу боис бюрократизм, коррупция ва бошқа ҳодисаларга қарши кураш умумбашарий муаммолар жумласига киради десак, асло мубо-

лаға бўлмайди. Чунки бу ходисалар дунёнинг барча давлатларида учрайди.

Сиёсат фалсафаси, бошқа ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ, ана шу муаммолар устида ҳам чуқур мулоҳаза юритишга кўмаклашади. Бундай мулоҳазаларнинг амалий сиёсат учун аҳамияти бекиёсдир. Зеро, объектив ҳақиқатга интилиш ҳар бир фаннинг ва тадқиқотчининг асосий вазифаси ва мақсадидир.

РЕЗЮМЕ

Настоящая книга – размышления философа-политолога о политике – удивительном феномене человеческого разума, организующем, упорядочивающем, управляющем и целенаправляющем человеческое сообщество, цивилизацию. В работе получили отражение бессмертные идеи основоположников политической науки, начиная от Платона и Аристотеля, кончая Максом Вебером и другими политологами XX века (Ласуэлл, М.Хеттих, Ж.Понтон, Дювержье, П.Ноак и т.д.). В книге дается определение политики, рассматривается её структура, философски анализируются государство как предмет политики, взаимоотношение политики и права, практической политики и политической теории. Особое внимание уделено вопросам взаимозависимости глобальной и национальной политики, а также идеологическим основам и принципам национальной политики безопасности. В работе дана политическая характеристика таких форм современного терроризма, как политический, ядерный и компьютерный терроризм. Помимо этого изложена политическая концепция государственной безопасности и её идеологическая основа, главные принципы и требования, предъявляемые к службе госбезопасности.

Центральная идея этой концепции – защита и укрепление государственной независимости Узбекистана, его территориальной целостности и суверенитета. В этом контексте логически систематизированы главные опасности конституционному режиму государства – религиозный экстремизм, великодержавный шовинизм, местничество, забастовки, восстания, заговоры, а также государственные перевороты – путчи.

SUMMARY

On the eve of the XXI century the policy became the main detonator in economic, legal and cultural processes in international relations. It is also the main mechanism of international contacts and integration. Many controversial questions, military, ethnical and political conflicts during the century of technology can be solved only by political way. And any alternative to this way undoubtedly connected with human victims.

The immortal ideas of alma-mater of the policy beginning from Platon and Aristotel up to M.Weber, H.Laswell, M.Hettich, G.Ponton, P.Noak and other political scientists' conceptions are also reflected in this research.

The political characteristics of modern terrorism including political terror, nuclear and computer terror is given for the first time in this research concerning the Uzbek political science. Besides there is some development in the political conception of the state security, its ideological foundations, main principles and requirements bringing to security service.

The central idea of this conception is the idea for protection and strengthening of the state independence of Uzbekistan, its territorial in fact and sovereignty. So in this context there is logically systematized the great danger for the constitutional regime of the state, such as a religious extremism, great powers of chauvinism, local tendencies, strike, revolt, corruption and the state coup-putsch. This book is written for the state service officers, security service and researchers of the phenomena of policy.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. – Т., 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон порлоқ истикбол сари. – Т., 1998.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. т. 4. – Т., 1996.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. т. 1. – Т., 1996.
6. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т., 1993.
7. Агзамходжаев А. Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. – Т., 1993.
8. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. IV. – М., 1983.
9. Алексеев В.П. В поисках предков. Антропология и история. – М., 1972.
10. Бзеженский З. Великая шахматная доска. – М., 1999.
11. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. – М., 1979.
12. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари (Республика конференцияси материаллари). – Т., 1997.
13. Жалолов А. Ўзбекистон: мустақиллик, маънавият, мафкура. – Т., 1994.
14. Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. – Т., 1996.
15. Жўраев Нарзулла. Агар огоҳ сен... Портретга чизгилар: сиёсий эссе. – Т., 1998.
16. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Т., 1996.
17. Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. – М., 1982.
18. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т. III. Ч. 1. – М., 1971.
19. Проблемы истории первобытного общества. Т. IV. – М., 1960.
20. Происхождение человека и древнейшее расселение человечества. Т. IV. – М., 1951.
21. Родовое общество. Этнографические материалы и исследования. – М., 1982.
22. Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан: вопросы реформы законодательства и зарубежный опыт. – Т., 1993.

23. Саидов А.Х., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т., 1995.
24. Таджиханов У. Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий-маънавий муаммолари. – Т., 1996.
25. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2 томли. – Т., 1998.
26. Тойнби А.Дж. Постигжение истории. – М., 1991.
27. Уразаев Ш.З. Власть и закон. – Т., 1991.
28. Уразаев Ш.З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. – Т., 1995.
29. Ўзбекистон Республикаси – мустақил давлат. – Т., 1995.
30. Apter David E. And Doornbos Martin R. Development and the Political Process: A Plan for a Constitution // Choice and the Politics of Allocation. – New Haven, 1971.
31. Barry Bian. Political Accommodation and Consociational Democracy // British journal of Science. 1975. N 4.
32. Bluhn William T. Building an Australian Nation. The Political integration of western State. – N.Y., 1967.
33. Dahi Robert A. Polyarchy: Participation and Opposition. – New Hawen, 1971.
34. Easton D. Systems Analysis of Political life. – N.Y., 1967//
35. Emerson Rupert. Political modernization: The Single-Party System. Monograph series in World Affairs. – Denver, 1963. N 1.
36. Handbook of Political Science. Vol. I. Political Science: Scope and Theory. – Massachuseus, 1975.
37. Hattich M. Grundbergiffe der Politicwissenschaft. – Darmstadt, 1980.
38. Hayek F.A. Kinds of Order in Society // The Politization of Society. – Indianapolis, 1977.
39. Hudson Michael. Democracy and Social Mobilisation in Lebanese Politics. – Comparative Politics. 1969. N 2.
40. Lewis Arthur. Politics in West Africa. – L., 1965.
41. Liddle William. Party and National Integration: An Indonesian Case Study. – New Hawen, 1970.
42. Lane R. Political life. Why people get involved in politics. – Glencol, 1959.
43. Laswell H.D., Kaplan A. Power and Society. – New Haven, 1950.
44. Lipset S. Political man. – N.Y., 1960.
45. May Hohn. D. Of the Conditions and Maesyres of Democracy. – Morristown (N.V.), 1973.

46. Mazrui Ali A. Pluralism and National Integration // Pluralism in Africa. – Berckley, 1969.
47. McCord William. The Spring time of Freedom. Evolution of Developing Societies. – N.Y., 1965.
48. Morgentau H. Politics in the XX Century. Vol. I. – Chicago, 1962.
49. Ponton G., Gill P. Introduction to Politics. – Oxford, 1982. XII.
50. Rabushka Alwin, Shepsle Kenneth A. Political Entrepreneurship and Patterns of Democratic Instability in Plural Societies. – Race. 1971, N 4.
51. Rivkin Arnold. Nation-Buildings in Africa: Problems and Prospects. – New Brunswick, 1969.
52. Rokkan Stein. Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative study of the Development. – Oslo, 1970.
53. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilization? // Foreign Affairs. Vol. 72. N. 3. – Harvard. 1996.
54. Sartoni Giovanni. Political Development and Political Engineering // Public Policy. Vol. 17. – Cambridge (Mass.), 1968.
55. Schattschneider E.E. The Semi – Sovereign People. – N.Y., 1960.
56. Toch H. The Social psychology of Social movements. – Indianapolis, 1983.
57. Weber M. Essays in Sociology. – N.Y., 1947.
58. Weber M. The theory of social and economic organization. – N.Y., 1947.
59. Wildavsky A. Speaking truth to power. The Art and Craft of Policy. Analysis. – New Brunswick, 1987.
60. Zolberg Aristide R. Creating Political Order: The Party – states System of West Africa. – Chicago, 1966.
61. Johan Galtung. Structural Theory of Integration // Journal of Peace Research, Vol. 5, N 4, 1968, p. 378.

Кириш	3
I боб. Сиёсат – ижтимоий ҳодиса	8
1-§. Сиёсат, унинг моҳияти ва тузилиши	8
2-§. Сиёсат ибтидоси	15
3-§. Сиёсат – шахс ижтимоийлашувининг натижаси	24
4-§. Сиёсат - ижтимоий ҳаёт кўзгуси	29
II боб. Сиёсат, давлат, ҳокимият ва ҳуқуқнинг фалсафий таҳлили	34
1-§. Давлат – сиёсатнинг предмети	34
2-§. Ҳокимият тақсимланиши – сиёсий ҳодиса	39
3-§. Ҳокимиятлар уйғунлиги ва ўзаро муносабати	42
4-§. Сиёсат ва ҳуқуқ муносабати	44
III боб. Сайлов системаси ва сиёсат	49
1-§. Мажоритар, пропорционал ва унитар сайлов системаси	49
2-§. Кўппартиявийлик, унинг ижобий ва салбий жиҳатлари	54
3-§. Демократик сайловлар эҳтиёжи ва шарқона менталитет	57
4-§. Сайлов тизимида миллий ва умуминсоний жиҳатлар	62
IV боб. Амалий сиёсат ва сиёсий назария	65
1-§. Сиёсий модель	65
2-§. Амалий сиёсатда эмпирик ва назарий билимлар диалектикаси	67
3-§. Сиёсий назариянинг башорат қилиш функцияси	71
4-§. Сиёсий экспертиза ва сиёсий амалиёт	76
V боб. Глобал сиёсат ва миллий давлат сиёсати	81
1-§. Планетар сиёсий жараёнлар ва миллий давлат ташқи сиёсати	81
2-§. Миллий давлат ташқи сиёсати самарадорлигининг асосий омиллари	88
3-§. Глобал сиёсат ва миллий хавфсизлик сиёсати	93
4-§. Миллий хавфсизлик сиёсатининг мафкуравий асослари ва принциплари	107
5-§. Глобализация, регионализация ва интеграция жaxon сиёсий жараёнларининг бош тенденцияси	111
Сўнгсўз	115
Резюме	118
Summary	119
Фойдаланган адабиётлар	120

А.ҚОДИРОВ

СИЁСАТ ФАЛСАФАСИ

Мухаррир: С.Салимова.

Техник муҳаррир: А. Боймаматов.

Муссаҳиҳ: Н. Мирзажонова.

Компьютерда саҳифаловчи: Ф. Нурлибаев.

Босишга рухсат этилди: 22.04.2005.

Ҳажми: 7,5, б.т. Адади: 500. Буюртма: № 465.

ТДЮИ босмахонасида босилди.

Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35.